Motivi u staroegipatskoj umjetnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja

Kiš, Tomislav

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:110501

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

Motivi u staroegipatskoj umjetnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja

Tomislav Kiš

Mentor: dr. sc. Tin Turković, doc.

Zagreb, 2021.

ZAHVALE

Profesoru i mentoru Tinu Turkoviću najiskrenije se zahvaljujem na svim konstruktivnim kritikama i savjetima pri izradi diplomskog rada te na prijateljstvu i razgovorima o starome Egiptu, antici i svim ostalim temama kojih smo se dotakli u zadnjih pet godina.

Profesorici Nikolini Maraković također sam dužan posebnu zahvalu na svim lijepim riječima i dobronamjernim sugestijama kroz cijelo trajanje studija.

Prijateljici i kolegici Josipi Šurkalović zahvaljujem na lekturi engleskog sažetka diplomskog rada.

Naposljetku, najveće hvala roditeljima, bratu i djevojci Luki na svoj podršci i neizmjernom strpljenju za mene i „moj" stari Egipat prije, tijekom i nakon pisanja ovog rada.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

MOTIVI U STAROEGIPATSKOJ UMJETNOSTI PREDDINASTIJSKOG I RANODINASTIJSKOG RAZDOBLJA

Motifs in Ancient Egyptian Art of the Predynastic and Early Dynastic Periods

Tomislav Kiš

U radu su, na temelju obrade najznačajnijih dekorativnih i simboličkih motiva preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, predstavljeni neki od najvažnijih razvojnih i ikonografskih aspekata te stilskih karakteristika najranije staroegipatske umjetnosti. Poznavanje likovnosti navedenih razdoblja potrebno je radi boljeg razumijevanja cjelokupnog korpusa kasnije staroegipatske umjetnosti te, posljedično, značajnog dijela umjetnosti zapadne civilizacije. Predstojeći tekst stoga, u svrhu boljeg razumijevanja društvenih, religioznih, geografskih, klimatskih, kronoloških i tehnoloških okvira unutar kojih nastaju najranija umjetnička djela doline Nila i njezine okolice, prvo donosi kraći pregled razvoja umjetničke produkcije preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja. Tek je potom dana detaljnija analiza i kontekstualizacija najrelevantnijih antropomorfnih, zoomorfnih, vegetabilnih i ostalih motiva navedenih perioda, koja počiva na najrecentnijim dostupnim podatcima. Cilj rada je istražiti koji se točno dekorativni i simbolički motivi javljaju u naslovnim razdobljima, na kakvim se predmetima i djelima nalaze, koje je njihovo značenje, kako se mijenjaju kroz vrijeme i jesu li prisutni na kasnijim umjetničkim djelima. Obradi svakoga od navedenih motiva pristupljeno je na način koji je smatran najboljim za dobivanje odgovora na postavljena pitanja te bolje poznavanje pojedinih, najreprezentativnijih umjetničkih djela na kojima ih je moguće pronaći.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Rad sadrži: 137 stranica, 103 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.
Ključne riječi: ikonografija, motivi, staroegipatska umjetnost, preddinastijsko razdoblje, ranodinastijsko razdoblje
Mentor: dr. sc. Tin Turković, doc., Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu
Ocjenjivači: dr. sc. Nikolina Maraković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Dino Milinović, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Inga Inga Vilogorac Brčić, doc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Datum prijave rada: 13.1.2021.
Datum predaje rada: 19.5.2021.
Datum obrane rada: 27.5.2021.
Ocjena: 5 (odličan)

Izjava o autorstvu

Ja, Tomislav Kiš, diplomant na istraživačkom smjeru „Umjetnost antike i srednjeg vijeka“ diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Motivi u staroegipatskoj umjetnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da nijedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 18. Svibnja 2021.

Tomislav Kiš

Sadržaj

1. Uvod 1

1.1. Ciljevi rada 3

2. Umjetnička produkcija preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja 3

2.1. Preddinastijsko razdoblje 3

2.1.1. Kulture Donjeg Egipta 5

2.1.2. Kulture Gornjeg Egipta 6

2.2. Ranodinastijsko razdoblje 9

3. Antropomorfni motivi 11

3.1. Lovac 11

3.2. Pastir 12

3.3. „Gospodar životinja“ 13

3.4. Motivi vladara 15

3.4.1. Motiv vladara koji toljagom ubija neprijatelje 15

3.4.2. Posjednuti kralj u *Heb-sed* ogrtaču 17

3.4.3. Ostali motivi faraona 19

3.5. Neprijatelji, zarobljenici i žrtve rata 20

3.6. Sluge 22

3.7. Veslači 24

3.8. Ljudski likovi s podignutim rukama 25

3.9. Pokojnik/ca ispred žrtvenog stola 27

3.10. Antropomorfna božanstva 27

4. Zoomorfni motivi 30

4.1. Nilotičke i pustinjske životinje 30

4.2. Životinje kao personifikacija ... 32
4.3. Kompozitne, mitološke životinje ... 35
4.4. Zoomorfna božanstva ... 36
5. Vegetabilni motivi ... 39
5.1. Flora ... 39
5.2. Biljke kao simboli ... 42
6. Ostali motivi ... 44
6.1. Geometrijski motivi i uzorci ... 44
6.2. Brodovi ... 45
6.3. Motivi arhitektonskih elemenata i zdanja ... 49
6.4. *Palace façade* i *serekh* ... 52
6.5. Kraljevske regalije ... 54
6.7. Stjegovi ... 57
6.8. Religijski simboli ... 57
6.9. Antropozoomorfna božanstva ... 58
7. Zaključak ... 60
8. Appendix ... 62
8.1. Kronologija preddinastijskog razdoblja ... 62
8.2. Kronologija ranodinastijskog razdoblja ... 63
8.2.1. I. dinastija (o. 3000. – o. 2825. g. pr. Kr.) ... 63
8.2.2. II. Dinastija (o. 2825. – o. 2675. g. pr. Kr.) ... 63
9. Slikovni prilozi ... 64
10. Popis izvora ... 113
11. Popis literature ... 113
12. Popis internetskih izvora ... 126

13. Popis slikovnih priloga 130

14. Popis tablica 136

15. Summary 137

1. Uvod

Bezvremenska popularnost pojedinih umjetničkih i arhitektonskih djela poput Tutankhamonove maske, biste Nefertiti, vibrantnih zidnih oslika, monumentalnih skulptura, piramida i hramova doline Nila, u kombinaciji s njihovim jedinstvenim formalnim karakteristikama, učinila je umjetnost starih Egipćana lako prepoznatljivom i bliskom široj javnosti. Odjeci navedenih (te brojnih drugih) djela mogu se prepoznati i danas u umjetnosti zapadne civilizacije,[1] na koju utječu od samog njenog početka, no začetke gotovo svih formalnih i ikonografskih karakteristika staroegipatske umjetnosti, kao i velikog broja motiva koji se u unutar nje pojavljuju, potrebno je tražiti još u stvaralaštvu kasnih prapovijesnih i ranih povijesnih zajednica sjeveroistočne Afrike. Preciznije, navedeni aspekti svoje ishodište imaju u preddinastijskom i ranodinastijskom razdoblju, kada su postavljeni temelji većine staroegipatskih civilizacijskih tekovina.

Preddinastijsko razdoblje obuhvaća prapovijesno doba prije ujedinjenja Egipta, unutar kojeg se pojavljuju važne neolitičke kulture poput Badari i Naqade, dok ranodinastijsko razdoblje započinje pojavom faraona kao jedinog vladara Gornjeg i Donjeg Egipta. U ovaj period najčešće se smještaju prve dvije dinastije kraljeva te se takvom određenju priklanja i u nastavku ovog rada. Naravno, stari Egipćani nisu dijelili svoju povijest na periode poput ranodinastijskog razdoblja, Starog kraljevstva ili prvog međurazdoblja, no oni današnjim istraživačima omogućuju lakše snalaženje unutar povijesti duge tri tisućljeća.

Preddinastijskom i ranodinastijskom razdoblju znanost je veću pažnju počela pridavati tek unazad nekoliko desetljeća. Neka od najvažnijih djela s tom tematikom, koja je potrebno izdvojiti, svakako su *Egypt before the Pharaohs: the Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization* Michaela A. Hoffmana, *Early Dynastic Egypt* Tobyja Wilkinsona, *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization* urednice Emily Teeter te *A History of Ancient Egypt: From the First Farmers to the Great Pyramid* Johna Romera.[2] Poglavlja pojedinih autora, koja obrađuju navedena razdoblja

[1] O utjecaju staroegipatske kulture i civilizacije na umjetnost zapadne civilizacije vidi u: James Stevens Curl, *The Egyptian Revival: Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West*, Abingdon i New York: Routledge Taylor i Francis Group, 2005.

[2] Michael A. Hoffman, *Egypt before the Pharaohs: the Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization*, London: Routledge i Kegan Paul, 1980. [1979.]; Toby Wilkinson, *Early Dynastic Egypt*, Routledge, 2005. [izmijenjeno e-izdanje; prvo izdanje 1999.]; Emily Teeter (ur.), *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, Chicago: Oriental

unutar većih pregleda staroegipatske civilizacije renomiranih urednika i nakladnika poput *Oxford University Pressa* ili *H. F. Ullmann Publishinga*,[3] također su od neprocjenjive važnosti. Pregledi najranije staroegipatske umjetnosti rjeđi su te će ovdje biti izdvojen samo opsežan *Dawn of Egyptian Art* urednice Diane Craig Patch.[4] Isto tako, brojni članci Stana Hendrickxa i njegovih suradnika neizostavna su polazišna točka za razumijevanje početaka staroegipatske ikonografije.[5] Sva navedena djela, uz brojna druga, konzultirana su pri izradi ovog diplomskog rada, a naglasak je, kada god je to bilo moguće, stavljen na najrecentnije podatke.

U domaćoj se literaturi, s druge strane, preddinastijsko i ranodinastijsko razdoblje vrlo rijetko spominju. Jedan od glavnih razloga za to rijetki su artefakti iz navedenih razdoblja koji se čuvaju u muzejskim zbirkama unutar Republike Hrvatske,[6] a drugi činjenica da se u većini monografija na hrvatskom jeziku obrađuje cjelokupna povijest ili pojedini, širi aspekti staroegipatske civilizacije, čime su podatci o njenim ranijim razdobljima najčešće ograničeni na tek malen broj stranica.[7]

Institute of the University of Chicago, 2011.; John Romer, *A History of Ancient Egypt: From the First Farmers to the Great Pyramid*, London: Penguin Books, 2013. [2012.].

[3] Ian Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2000.; Regine Schulz (ur.), Matthias Seidel (ur.), *Egypt: The World of the Pharaohs*, Ullmann Publishing, 2015. [1997.].

[4] Diana Craig Patch (ur.), *Dawn of Egyptian Art*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011.

[5] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic and Early Dynastic Periods«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 75-82.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change in the visual representations of Predynastic Egypt«, u: *Recent Discoveries and Latest Researches in Egyptology: Proceedings of the First Neapolitan Congress of Egyptology, Naples, June 18th-20th 2008*, (ur.) Francesco Raffaele, Ilaria Incordino, Massimiliano Nuzzolo, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010., str. 121-144.; Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic Art and Iconography«, u: *A Companion to Ancient Egypt*, (ur.) Alan B. Lloyd, Blackwell Publishing, 2010., str. 826-852.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation and state development in Egypt«, u: *Archéo-Nil* 22 (2012.), str. 23-72.

[6] U Zbirci starih civilizacija Muzeja Mimare čuvaju se kamene posuda i zdjela te boca od nepečene zemlje koje datiraju u navedena razdoblja (vidi u: Mladen Tomorad, *Egipat u Hrvatskoj: egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi*, Zagreb: Bartbat, 2003., str. 64; Mladen Tomorad, »Ponovno datiranje tri staroegipatska predmeta iz razdoblja Naqade I.–III. i arhajskog perioda u Muzeju Mimara u Zagrebu«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* (2012.), str. 185-193.; Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija, sv. II: Uvod u egiptološke studije*, Zagreb: Hrvatski studiji, 2017., str. 65.), a u Gradskom muzeju Varaždin čaša iz preddinastijskog razdoblja (vidi u: Mladen Tomorad, *Egipat u*, 2003., str. 71.; Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija*, 2017., str. 84.).

[7] Grga Novak, *Egipat: prethistorija, faraoni, osvajači, kultura*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967., str. 11-21; 35-44.; Igor Uranić, *Sinovi Sunca*, Zagreb: CID, 1997., str. 10-12.; Igor Uranić, *Stari Egipat - Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb: Školska knjiga, 2002., str. 17-21; 27-35; 226-227.; Igor Uranić, *Ozirisova zemlja - Egipatska mitologija i njezini odjeci na Zapadu*, Zagreb: Školska knjiga, 2005., str. 16-22.; Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija, sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*, Zagreb: Hrvatski studiji, 2016., str. 23-51; 191-1912; 296-297; 311-314. Za više o preddinastijskom i ranodinastijskom razdoblju u radovima hrvatskih znanstvenika vidi u: Porin Šćukanec Rezniček, »The Borderline between Predynastic and Dynastic Egypt (4000–3000 B.C.) in the Works of Croatian Egyptologists and Scholar«, u: *Research of the history and culture of Ancient Near East in Croatia*, (ur.) Mladen Tomorad, Saarbrücken: LAP Lambert, 2014., str. 13-18.

1.1. Ciljevi rada

Osnovni cilj ovog diplomskog rada je obraditi motive koji se pojavljuju u staroegipatskoj umjetnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, a specifični mu je cilj istražiti koji se simbolički i dekorativni motivi javljaju u spomenutim periodima, na kakvim se predmetima i djelima nalaze, koje je njihovo značenje, kako se mijenjaju kroz vrijeme i jesu li prisutni kroz kasnija umjetnička djela. Na samome početku, bez lažnih pretenzija detaljne obrade vrlo široke teme, dan je kraći pregled umjetničke produkcije preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, u kojemu je poseban naglasak stavljen na najvažnije trenutke umjetničkog razvoja i pojavu najranijih umjetničkih djela u pojedinim medijima. Tako nešto potrebno je radi boljeg razumijevanja društvenog i vremenskog okvira unutar kojeg pojedina djela te simbolički i dekorativni motivi nastaju, kao i njihove zastupljenosti unutar produkcije različitih prapovijesnih kultura te prostornog konteksta unutar kojih se pojavljuju. Približne godine trajanja kultura donesene su samo uz njihov prvi spomen, a sve hrvatsko nazivlje različitih razdoblja, kultura, toponima, osobnih imena i sl. u ovim, ali i svim sljedećim, poglavljima prati prijedloge koje je Mladen Tomorad donio u monografiji *Staroegipatska civilizacija, sv. II: Uvod u egiptološke studije*.[8] Naredna poglavlja bave se samim simboličkim i dekorativnim motivima, koji su radi lakšeg snalaženja podijeljeni u antropomorfne, zoomorfne, vegetabilne i ostale. Svakom motivu pristupljeno je na način koji je smatran najboljim za njegovu obradu pa je tako u nekim poglavljima obrađena većina poznatih primjera pojedinih motiva, dok su u drugima uzeti samo primjeri s nekolicine najreprezentativnijih djela. U zaključku su ponuđeni odgovori na pitanja koja su postavljena unutar ciljeva rada, a na samome kraju donesene su kronološke tablice preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja. Preciznije, u njima su navedene okvirne godine trajanja preddinastijskih kultura i prvih dviju dinastija te popis faraona koji im pripadaju.

2. Umjetnička produkcija preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja

2.1. Preddinastijsko razdoblje

Najranija poznata umjetnička djela na području današnjeg Egipta nastala su već u razdobljima donjeg paleolitika i epipaleolitika. Riječ je primarno o petroglifima, primjerice onim pronađenim na

[8] Mladen Tomorad, *Staroegipatska civilizacija*, 2017., str. 140-159.

lokalitetima Qurta (sl. 1) i el-Hosh (sl. 2),[9] te jednostavno ukrašenoj keramici. Ipak, takvi malobrojni primjeri nastaju u slabo poznatom razdoblju nakon kojeg, sve do pojave prvih preddinastijskih kultura, gotovo u potpunosti nedostaju informacije o ljudskom boravku u dolini Nila i njezinoj okolici.[10] Upravo se tijekom preddinastijskog razdoblja, postupnim prelaskom s nomadskog na polunomadski, a zatim i na sedentarni način života, počinju javljati rane zajednice čije je djelovanje zaslužno za početak razvoja svih onih kulturnih tekovina koje će biti karakteristične za staroegipatsku civilizaciju faraonskog doba. U tim, pretežito neolitičkim, okvirima javljaju se i začetci staroegipatske umjetnosti, odnosno svih njenih kasnijih dobro poznatih stilskih, ikonografskih i morfoloških osobitosti. One će se, dakako, dodatno formalizirati tijekom i nakon ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta, kroz ranodinastijsko razdoblje.

Prve dokaze „opsesije monumentalnošću“[11], koja će obilježiti značajan udio budućeg arhitektonskog i skulpturalnog stvaralaštva starih Egipćana, moguće je pronaći na lokalitetu Nabta Playa, smještenom u Zapadnoj pustinji, nedaleko od Abu Simbela (sl. 3). Na tome se mjestu nalazi megalitički kompleks datiran u razdoblje kasnog Saharskog neolitika (o. 5100. – o. 4700. g. pr. Kr.), koji se sastoji od triju dijelova: tumula prekrivenih kamenjem, megalitske strukture koju čine blokovi pješčenjaka teški nekoliko tona te kruga promjera četiri metra, sastavljenog od manjih kamenih ploča.[12] Potonji (sl. 4) je vjerojatno služio kao kalendar za određivanje ljetnog solsticija, nakon kojeg je dolazila, za stočarska društva prijeko potrebna, kišna sezona.[13] Nadalje, ispod jednog od navedenih tumula, pod kojima je primarno bila pokopana pripitomljena stoka, pronađen je veliki blok pješčenjaka obrađen u obliku krave što ga, s obzirom na dataciju u početak 5. tis. pr. Kr., čini najstarijom monumentalnom skulpturom do sada pronađenom u Egiptu.[14] Sasvim je jasno kako je za izradu ovih (i njima srodnih) djela bila potrebna složena organizacija rada unutar ranih zajednica te njihov duži boravak na jednom mjestu. Takav, polunomadski, način života, o kojemu svjedoče i

[9] Vidi u: Dirk Huyge, »The fish hunters of El-Hosh: Rock art research and archaeological investigations in Upper Egypt (1998-2004)«, *Mededelingen der Zittingen van de Koninklijke Academievoor Overzeese Wetenschappen/Bulletin des Séances de l'Academie Royale des Sciences d'Outre-Mer* 51 (2005.), str. 231-249.; Dirk Huyge, »Late Palaeolithic and Epipalaeolithic Rock Art in Egypt: Qurta and El-Hosh«, u: *Archéo-Nil* 19 (2009.), str. 108-120.
[10] Stan Hendrickx, Pierre Vermeersch, »Prehistory: From the Paleolithic to the Badarian Culture (c. 700,000 - 4000 BC)«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford: Oxford University Press, 2000., str. 31.; 36.
[11] Toby Wilkinson, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, London: Bloomsbury Publishing, 2011., str. 20.
[12] Stan Hendrickx, Pierre Vermeersch »Prehistory: From«, 2000., str. 34; Raymond Betz, »Nabta Playa Saved«, u: *Ancient Egypt: The History, People and Culture of the Nile Valley* Is. 56 Vol. 10 No. 2 (2009.), str. 27-29.
[13] J. McKim Malville, »Astronomy in Nabta Playa, Southern Egypt«, u: *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, (ur.) Clive L. N. Ruggles, New York: Springer-Verlag, 2015. [2014.], str. 1081-1082.
[14] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 21.

ostatci manjih naselja u Zapadnoj pustinji, bio je rezultat klimatskih promjena koje su, počevši od oko 10 000 g. pr. Kr, za posljedicu imale postupno povećanje količine oborina, što je dovelo do stvaranja savana, oaza i početka redovitih poplava Nila.[15]

2.1.1. Kulture Donjeg Egipta[16]

Novonastali okoliš omogućio je da se na obalama istoimenog jezera razvije donjoegipatska kultura Fajum A (o. 5500. – o. 4400. g. pr. Kr.), opstanak čijih se zajednica, po prvi puta u Egiptu, temeljio na poljoprivrednoj proizvodnji.[17] Poznato je da su navedene skupine ljudi izrađivale najraniji tekstil u široj okolici Nila, kao i vješto izrađene košare te jednostavnu keramiku, no više podataka o njihovoj obrtničkoj i umjetničkoj produkciji ne postoji radi malog broja nalaza.[18]

Više materijalnih ostataka sačuvano je iz mlađih donjoegipatskih kultura - Merimde (o. 4400. – o. 4000. g. pr. Kr.) i Buto-Maadi (o. 3900. – o. 3500. g. pr. Kr.).[19] Za razliku od drugih lokaliteta ovog razdoblja, naseobina u Merimdi bila je izvan dosega sezonskih poplava i stoga dobro očuvana.[20] Unutar nje otkriveni su ostatci jednostavnih, okruglih kuća sa središnjim ognjištem kakve su već neko vrijeme bile građene na Levantu.[21] One su dobar pokazatelj ranog postojanja veza između zajednica doline Nila i istočnog Mediterana, koje će se dodatno razvijati kroz kasnija razdoblja. Posljedično, inspiracija za pojedina staroegipatska ikonografska i arhitektonska rješenja ponekad je pronalažena u predmetima i idejama koje su dolazile sa sjeveroistoka. Na lokalitetu su, također, pronađene glave toljaga te nakit i veći broj skulptura manjih dimenzija, izrađenih od bjelokosti i gline.[22] Među njima najvažnija je „glava iz Merimde“ (sl. 6), najraniji do sada poznati prikaz ljudskog lika iz doline Nila. Riječ je o glinenoj skulpturi ljudske glave veličine šake, s jasno naznačenim očima, nosom i ustima

[15] Stephan Seidlmayer, » Egypt's path to advanced civilization«, u: *Egypt: The World of the Pharaohs*, (ur.) Regine Schulz, Matthias Seidel, Ullmann Publishing, 2015. [1997.], str. 10.
[16] Vidi kartu na sl. 5.
[17] Stan Hendrickx, Pierre Vermeersch »Prehistory: From«, 2000., str. 37.
[18] John Romer, *A* History, 2013., str. 12-16.
[19] Buto-Maadi kultura u novijoj se literaturi ponekad navodi i kao „kulture Donjeg Egipta“. Vidi u: Agnieszka Mączyńska, »Lower and Upper Egypt in the 4th millennium BC. The development of craft specialisation and social organisation of the Lower Egyptian and Naqada cultures« u: *Hunter-Gatherers and Early Food Producing Societies in Northeastern Africa*, (ur.) J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, Poznań: Poznań Archaeological Museum, 2015., str. 68.
[20] Yann Tristant, Béatrix Midant-Reynes, »The Predynastic Cultures of the Nile Delta«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 47.
[21] John Romer, *A History*, 2013., str. 24.
[22] John Romer, *A History*, 2013., str. 25.

te rupama u koje se umetalo perje ili neki drugi materijal koji je predstavljao bradu i kosu.[23] Kontinuitet trgovačkih veza s južnim Levantom i Gezirom dodatno potvrđuje prisutnost importiranog bakra, kao i vrlo rani dokazi obrade istog metala, na lokalitetima Maadi-Buto kulture.[24] Važno je spomenuti i kako su u Maadiju pronađene kuće djelomično ukopane u zemlju, zidova obloženih ćerpičem i kamenom - jedini primjer stambenih zdanja ove vrste u starom Egiptu.[25]

2.1.2. Kulture Gornjeg Egipta

Badari (o. 4400. – o. 3800. g. pr. Kr.) je prva kultura Gornjeg Egipta (sl. 7) čije su zajednice prešle na novi način života. Jedna od glavnih karakteristika ovih skupina znakovi su početka socijalne stratifikacije, vidljivi u neravnomjernoj raspodjeli bogatstva te činjenici da je manji broj njihovih pripadnika bio pokopan u odvojenim dijelovima groblja.[26] Uz pokojnike su se prilagali grobni prilozi koji, s obzirom na dobru sačuvanost velikog broja ukopa, čine temelj poznavanja badarske materijalne kulture. Oni svjedoče o početcima razvijenog pogrebnog kulta i vjere u život poslije smrti,[27] u koji je bilo poželjno ponijeti ovozemaljske predmete. Sastoje se od karakterističnih crnih češljanih i poliranih keramičkih posuda te predmeta za osobno ukrašavanje: bjelokosnih žlica, češljeva i perla, jednostavnih kamenih paleta za šminkanje te nakita izrađenog od školjaka, bjelokosti i kosti.[28] Obrada bjelokosti na visokoj je razini za ovako rano razdoblje, a osobito dobro dolazi do izražaja na vješto izrezbarenim žlicama za kozmetiku (sl. 8) i maloj skulpturi slobodnostojećeg ženskog lika, čuvanoj u British Museumu (sl. 9.1 i 9.2). Izuzev tog, vrlo ranog prikaza pune ljudske figure, pronađeno je i nekoliko glinenih, realistično oblikovanih ženskih figurica.[29] Osim od bjelokosti, pojedine pronađene perle te mali broj vaza izrađene su od širokog raspona različitih vrsta kamena (raznobojnih vrsta vapnenaca, karneola, jaspisa, alabastera itd.), koje je bilo moguće pronaći u dolini Nila i njenoj

[23] Diana Craig Patch, »The Human Figure«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 98.
[24] Stephan Seidlmayer, »Egypt's path«, 2015., str. 11.
[25] Yann Tristant, Béatrix Midant-Reynes, »The Predynastic«, 2011., str. 48.; Ulrich Hartung et al., »Vorbericht über neue Untersuchungen in der prädynastischen Siedlung von Maadi«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 59 (2003.), str. 149-98.
[26] Stan Hendrickx, Pierre Vermeersch »Prehistory: From«, 2000., str. 40.
[27] Stephan Seidlmayer, » Egypt's path«, 2015., str. 13.
[28] Isto.
[29] Vidi u: Diana Craig Patch, »The Human«, 2011., str. 99-100.

okolici.[30] U njihovom korištenju moguće je prepoznati početke staroegipatske preokupacije različitim vrstama kamena kao medija skulpturalnog i arhitektonskog stvaralaštva.

Posljednja kultura preddinastijskog perioda, Naqada (sl. 10), dijeli se na tri glavne faze: Naqada I (o. 4000. – o. 3500. g. pr. Kr.), Naqada II (o. 3500. – o. 3200. g. pr. Kr.) i Naqada III (o. 3200. – o. 3000. g. pr. Kr.). Početak prve faze paralelan je sa završnim fazama Badari kulture i u načinu života ne predstavlja značajan odmak od nje. Pogrebni običaji i grobni prilozi obiju kultura slični su, no naqadska je materijalna kultura, kao posljedica većih društvenih razlika, raznolikija od one prethodne, s više tipoloških varijacija.[31] One su, između ostalog, bile omogućene i značajnim pomacima u obradi svih vrsta kamena, što je rezultiralo vješto izrađenim kamenim posudama, paletama za šminkanje širokog raspona oblika i glava toljaga u obliku diska.[32] Izrada ženskih idola i bradatih muških figurica postala je češća, a crvena polirana keramika, karakterističnog crnog ruba, počinje se po prvi puta oslikavati označujući time početke cjelokupnog staroegipatskog slikarstva.[33] U tim oslicima po prvi puta moguće je pronaći brojne motive i ikonografska rješenja prisutna u kasnijoj, faraonskoj umjetnosti. Isprva su slikani pretežno geometrijski motivi, no ubrzo su se počeli pojavljivati i oni biljaka, životinja, ljudi i nilotičkih scena.[34] Raspon tema bit će dodatno obogaćen i razrađen u Naqadi II, kada će se neke od njih pojaviti i na jedinom poznatom primjeru preddinastijskog zidnog slikarstva. On se nalazio na, danas nesačuvanim, zidovima grobnice 100 u Hierakonpolu (sl. 11),[35] poznatoj i pod imenom „Oslikana grobnica“. Upravo je njen oslik s mnoštvom važnih motiva, o kojima će više riječi biti u sljedećim poglavljima, ono što ju razlikuje od ostalih grobnica sličnog tipa prisutnih u Hierakonpolu, Naqadi i Abidu.[36]

Navedena tri lokaliteta već tijekom Naqade II postaju najveći i najrazvijeniji urbani centri (sl. 12). Kroz njihova groblja moguće je pratiti sve češći trend pokapanja individualaca u spomenutim,

[30] John Romer, *A History*, 2013., str. 52.
[31] Béatrix Midant-Reynes, »The Naqada Period (c .4000 - 3200 BC)«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford University Press, 2000., str. 47-48.
[32] John Romer, *A History*, 2013., str. 50.
[33] Stephan Seidlmayer, » Egypt's path«, 2015., str. 14.
[34] William Stephenson Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, London: Penguin Books, 1988. [6. izmijenjeno izdanje, uredio i nadopunio William Kelly Simpson; prvo izdanje 1958.], str. 27.
[35] Iz grobnice je sačuvano tek nekoliko fragmenata loše vidljivog zidnog oslika u Egipatskom muzeju u Kairu. Također je sačuvan akvarelni preslik oslika te tlocrti i nekoliko fotografija grobnice (Barry J. Kemp, »Photographs of the Decorated Tomb at Hierakonpolis«, u: *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 59 (1973.), str. 36-43.). Za više o samoj grobnici vidi u: Humphrey Case, Joan Crowfoot Payne, »*Tomb 100: The Decorated Tomb at Hierakonpolis*«, u: The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 48 (1962.), str. 5-18.; Joan Crowfoot Payne, »*Tomb 100: The Decorated Tomb at Hierakonpolis Confirmed*«, u: The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 59 (1973.), str. 31-35.
[36] John Romer, *A History*, 2013., str. 90.

većim grobnicama, unutar kojih su prilagani brojni luksuzni predmeti.[37] Takvi predmeti, izrađeni od rijetkih materijala, visoke su izvedbene kvalitete, a svjedoče o početcima pojave staleža specijaliziranih umjetnika i obrtnika, koji se po prvi puta bave isključivo (ili barem većinom) svojim zanatima.[38] Pojedini predmeti koje oni izrađuju dodatno se elaboriraju tijekom ovog razdoblja pa se primjerice, na jednostavnim pravokutnim i romboidnim paletama, karakterističnim upravo za Naqadu II, počinju pojavljivati prizori izvedeni u niskom reljefu.[39] Njihova je daljnja razrada rezultirala narativnom dekoracijom paleta i glava toljaga Naqade III,[40] razdoblja u kojemu su, između ostalog, izrađene i najmonumentalnije skulpture cijelog preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, a tumače se kao najraniji prikazi boga Mina (sl. 13.1 i 13.2).[41]

Naqada III[42] zadnja je faza staroegipatske prapovijesti prije ujedinjenja Gornjeg i Donjeg Egipta, a samim time i prije početka ranodinastijskog razdoblja. Konačnom političkom ujedinjenju prethodilo je ono u materijalnoj kulturi, pri čemu je ekspanzija, započeta već tijekom Naqade II, za posljedicu imala nestanak donjoegipatskih lokalnih tipova većine predmeta obrtničkog i umjetničkog stvaralaštva te njihovu zamjenu onima gornjoegipatskim.[43] Najpoznatija materijalna ostavština svakako su ceremonijalne palete i glave toljaga, površina prekrivenih narativnim prikazima, minuciozno izvedenim u niskom reljefu. Također, tijekom ovog razdoblja socijalno raslojavanje dostiže nove vrhunce, a lokalni vladari pokapaju se u najraskošnije grobnice do tada. Najveća od njih je grobnica U-j u Abidu (sl. 14), čija tlocrtna dispozicija imitira raspored prostorija u većoj kući/palači, a sastoji se od dvanaest prostorija različitih veličina, zidova obloženih ćerpičem.[44] Uz brojne druge pogrebne priloge, u njoj su pronađene i osobito važne pločice od kosti i bjelokosti na kojima su urezani

[37] Béatrix Midant-Reynes, »The Naqada«, 2000., str. 53.
[38] Stephan Seidlmayer, » Egypt's path«, 2015., str. 18.
[39] Béatrix Midant-Reynes, »The Naqada«, 2000., str. 54.
[40] Isto.
[41] Bruce Williams, »Narmer and the Coptos Colossi«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* Vol. 25 (1988.), str. 35-59.; Marianne Eaton-Krauss, »Sculpture in Early Dynastic Egypt«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 180-181.
[42] Razdoblje Naqade III ponekad se naziva i dinastijom 0 zbog pojave lokalnih vladara pojedinih teritorija ili većih urbanih centara (npr. kralj Škorpion).
[43] Kathryn A. Bard, »The Emergence of the Egyptian State«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford: Oxford University Press, 2000., str. 63.
[44] Günter Dreyer, »Tomb U-j: A Royal Burial of Dynasty 0 at Abydos«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 127-130.

najstariji do sada pronađeni hijeroglifi.[45] Oni su od samog početka bili usko vezani uz umjetnost te ih stoga ne treba promatrati odvojeno od nje.[46]

Na samome kraju važno je napomenuti kako se u Istočnoj i Zapadnoj pustinji nalazi mnoštvo petroglifa od kojih se neki, iako ih je teško apsolutno datirati, prema svojim stilskim karakteristikama mogu vrlo uvjerljivo smjestiti u razdoblje Naqade, zauzimajući tako važno mjesto unutar korpusa rane staroegipatske umjetnosti.[47]

2.2. Ranodinastijsko razdoblje

Ranodinastijsko razdoblje (o. 3000. – o. 2675. g. pr. Kr.) započinje ujedinjenjem Gornjeg i Donjeg Egipta, odnosno pojavom jednog vladara,[48] koji je vladao područjem između obala Sredozemnog mora na sjeveru i prvog nilskog katarakta na jugu. Najranije podatke o faraonu kao vladaru Dviju zemalja nalazimo upravo na jednom iznimnom umjetničkom djelu – Narmerovoj paleti (sl. 15.1 i 15.2). Na njezinoj je stražnoj strani (sl. 15.1) prikazan vladar Narmer, koji nosi Bijelu krunu Gornjeg Egipta i ubija (pretpostavljeno sjeverne) neprijatelje, dok je u reljefima prednje strane (sl. 15.2) prikazan s Crvenom krunom Donjeg Egipta, čime je označen njegov primat nad Dvije zemlje. Nadalje, prikazi na paleti značajni su i iz povijesnoumjetničke perspektive zbog toga što se u njima već vide brojne „esencijalne karakteristike faraonske umjetnosti“[49], prisutne u stvaralaštvu svih kasnijih epoha egipatske povijesti. Samo neke od njih su: podjela prizora u registre, ikonografska perspektiva, pojedina rješenja vladarske ikonografije i jasno definirane proporcije likova. Također,

[45] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 26. Za više o početcima pisma u Egiptu vidi u: David Wengrow, »The Invention of Writing in Egypt«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 99-104.
[46] Za više o staroegipatskom jeziku i hijeroglifima vidi u: Igor Uranić, Kristina Šekrst, *Staroegipatski jezik - Gramatika, pismo i lingvistički uvod*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.
[47] Vidi u: Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs: Dramatic New Discoveries That Rewrite the Origins of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2003., str 54-82.
[48] Teško je reći tko je točno bio prvi vladar Dviju zemalja, odnosno da li je to bio Narmer, Aha ili neki drugi kralj, čija je pozicija, između ostalog, stasala na temeljima vladavine i djelovanju snažnih regionalnih vladara tzv. dinastije 0 (Naqada III). Šire od toga, konačno ujedinjenje Gornjeg i Donjeg Egipta nije ovisilo samo o nekolicini vladara ili vojnim pohodima, nego je bilo kulminacija dugotrajnog i složenog procesa koji je uključivao međusobno djelovanje širokog raspona različitih socijalnih, političkih, okolišnih i inih komponenta (Branislav Anđelković, »Political Organisation of Egypt in the Predynastic Period«, u: Before the Pyramids: *The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 25-32.).
[49] Cyril Aldred, *Egyptian Art*, London: Thames & Hudson, 1994. [1980.], str. 33.

hijeroglifi koji se nalaze na paleti vrlo su ran primjer korištenja pisma u kraljevskoj komemorativnoj umjetnosti, pri čemu ono ima ulogu imenovanja najvažnijih prikazanih osoba i lokacija.[50]

Dvostruko veći od ostalih predmeta ovih tipova, ceremonijalna paleta i glava toljage (sl. 16 i 17) kralja Narmera pokazuju težnju prema monumentalizaciji forme,[51] koja je od samog početka bila jedan od glavnih načina iskazivanja faraonske moći. Takve težnje do punog izražaja dolaze u arhitekturi, što je najbolje vidljivo u Umm el-Qa'abu i Sakari, nekropolama vladara I. i II. dinastije. Monumentalne grobnice u Abidu bile su ukopane u tlo, zidova obloženih ćerpičem, a nad njima se nalazio humak i stela s imenom kralja.[52] S druge strane, faraonske grobnice u Sakari bile su uklesane u stijeni, a sastoje se od centralnog hodnika i prostorija koje se iz njega otvaraju.[53] Također, faraoni obiju dinastija odvojeno su od svojih grobnica gradili zidanja zdanja koja su demarkirala prostor za slavlje carskog kulta ili pripremu njegova tijela za ukop.[54] Za povijest arhitekture najvažnije od njih je zasigurno Gisr el-Mudir, prva veća kamena građevina u povijesti.[55] Njezin graditelj vjerojatno je bio zadnji vladar II. dinastije, Khasekhem, koji je dao podići još dvije slične strukture u Hierakonpolu i Abidu. Prva od njih („Utvrda“) najstarija je stojeća struktura od ćerpiča na svijetu,[56] dok je vanjsko oplošje druge (Šunet ez-Zebib [sl. 18]) dinamizirano lezenama (sl. 19) te je, samim time, srodno onome mastaba[57] visokih dužnosnika pokopanih u Sakari tijekom ranodinastijskog razdoblja. Nadalje, isti je vladar prikazan na sjedećim skulpturama (sl. 20.1, 20.2, 21.1 i 21.2), najkvalitetnijim primjerima kraljevskih statua nastalih prije Starog kraljevstva, no primjeri kamene plastike pronađene u privatnim kontekstima, neovisno o tome radi li se o reljefima na kamenim stelama ili punoj skulpturi, također svjedoče o visokoj kvaliteti izvedbe i sve većoj pažnji koju umjetnik pridaje detaljima pri oblikovanju ljudskog lika.

[50] Kathryn A. Bard, »The Emergence«, 2000., str. 81.
[51] Stephan Seidlmayer, » The Rise of the State to the Second Dynasty«, u: *Egypt: The World of the Pharaohs*, (ur.) Regine Schulz, Matthias Seidel, Ullmann Publishing, 2015., str. 28.
[52] Kathryn A. Bard, »The Emergence«, 2000., str. 70.
[53] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 207.
[54] Isto, str. 198.
[55] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 67.
[56] Isto, str. 65.
[57] Termin mastaba dolazi od arapske riječi za klupu, a označava grobnice visokih dužnosnika ranodinastijskog razdoblja i Starog kraljevstva, kojima su zidovi pravokutnog nadzemnog dijela blago nagnuti prema unutra (Toby Wilkinson, *The Thames and Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2008. [2. izdanje; prvo izdanje 2005.], str. 144.).

3. Antropomorfni motivi

3.1. Lovac

Tema lova jedna je od dvije najčešće teme, uz onu pobjedonosnog vladara, u oslicima keramičkih posuda još od razdoblja Naqade I,[58] a vrlo se često pojavljuje i u petroglifima Istočne i Zapadne pustinje. U njima se, uz brojne životinjske vrste, često pojavljuju antropomorfni motivi lovca te ostalih simbola koji sugeriraju njihovo sudjelovanje unutar scene lova, a variraju ovisno o tome da li je prikazan lov u okolici doline Nila ili onaj u pustinjskom području.[59] Najčešći motivi su jednostavan, linearno izveden, lik lovca s lukom i strijelom usmjerenim prema plijenu te motiv lovca koji u jednoj ruci drži navedeno oružje, a u drugoj povodce na kojima vodi lovačke pse (sl. 22). Upravo će lovački psi najčešće biti simbolički prikaz lovca u pustinjskom kontekstu,[60] dok je njegovo postojanje u prikazima vezanim za dolinu Nila sugeriralo različito oružje.[61] Nadalje, motivi lovaca koji pomoću lasa, postavljenih zamci i pasa hvataju životinje pojavljuju se u Naqadi II na osliku grobnice 100 u Hierakonpolu.[62] Dodatni razvoj motiva vidljiv je u varijacijama prikaza lovaca koje se mogu pronaći na Lovačkoj paleti (eng. *Hunters Palette*), nastaloj u razdoblju Naqade III, a uključuju ljudske likove različitih impostacija tijela, koji u rukama drže raznovrsno oružje poput luka i strijela, toljaga, noževa i koplja (sl. 23). Također, u ovim se reljefima jasno prepoznaju pseći repovi, koje lovci imaju zataknute za pojas. Noseći bikov ili pseći rep, kao i maske pojedinih životinja,[63] ljudi su prisvajali njihovu snagu ili dobivali moć nad njima te su na taj način olašavali lov i ratovanje.[64]

Lov je postepenim prelaskom s nomadskog na sedentarni način života imao sve manju ulogu u prehranjivanju ljudskih zajednica, pri čemu iznimka nisu bile ni staroegipatske neolitičke populacije. Takva slika potvrđena je istraživanjima koja su pokazala da je tijekom preddinastijskog razdoblja udio divljači u prehrani stanovništva bio zanemariv, što sugerira da je lov već tada bio aktivnost rezervirana samo za privilegirane slojeve društva.[65] Isto tako, lov na divlje životinje s vremenom počinje dobivati i na simboličnom značenju, gdje predstavlja kroćenje kaotičnih prirodnih sila te, samim time,

[58] Béatrix Midant-Reynes, »The Naqada«, 2000., str. 48.
[59] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 77.
[60] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 828.
[61] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 77.
[62] Isto, str. 78.
[63] Dobar primjer je kozmetička paleta na kojoj su prikazana tri noja i lovac s nojevom maskom. Vidi u: Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 94-95.
[64] Isto, str. 95.
[65] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 77.

održavanje pravilnog poreka ili *maata* nasuprot *isfetu.*[66] U takvom se kontekstu tijekom ranodinastijskog razdoblja pojavio motiv kralja koji harpunom ubija nilskog konja (sl. 24). On nastaje na temeljima ranijih prikaza lova na ove životinje, koje je moguće pronaći već u oslicima Naqade I,[67] te će se pojavljivati u umjetnosti svih kasnijih razdoblja staroegipatske povijesti. Tada će nilski konj biti jedan od načina prikazivanja Seta,[68] božanstva nasilja, kaosa i pometnje.[69]

3.2. Pastir

Sljedeća često prikazivana aktivnost na urezima pustinjskih stijena, koje s istoka i zapada omeđuju dolinu Nila, bila je briga o stoci. U tom skupu petroglifa čest su motiv pastiri, koji su prikazani uz jedno ili više goveda pod njihovim nadzorom (sl. 25). Njihova tijela shematski su izvedena jednostavnim linearnim urezima, kao, uostalom, i svim ostalim ljudskim likovima nastalim u preddinastijskom razdoblju na području Istočne i Zapadne pustinje, a dodatni je naglasak ponekad stavljen na prikaz tkanine koju ovi muškarci nose oko struka. U jednoj ruci drže uže kojim je životinja zavezana, a druga je gotovo uvijek slobodna, s izuzetkom nekolicine primjera kada u njoj nose luk ili toljagu.[70] Pastiri se ponekad pojavljuju samostalno, no češći su njihovi prikazi unutar manjih skupina. U jednome od takvih primjera prikazana je dirljiva scena u kojoj veći lik, držeći u lijevoj ruci kravu na užetu, desnu nježno stavlja na glavu manjeg (sl. 26). Takva gesta upućuje na uske, najčešće obiteljske, spone, koje su čvrsto vezivale prikazane zajednice. Također, na jednome je primjeru kao pastir prikazan lik koji se, na temelju pokrivala na glavi sastavljenog od dva pera, tumači kao rani prikaz božanstva (sl. 27).[71]

Navedeni motivi svjedok su vremena i načina života prapovijesnih polunomadskih zajednica čiji je život bio usko vezan uz njihovu stoku te je uvelike ovisio o krvi i mlijeku koje su od nje dobivali.[72] Takve su zajednice upravo radi ispaše stoke za vrijeme inundacije iz doline Nila odlazile prema savanskim područjima gdje je, nakon kišnog razdoblja, postojala dostatna količina hrane za

[66] *Isfet* je pojam suprotstavljen *maat*, a označava zlo, neravnotežu ili nedostatak harmonije (Igor Uranić, *Ozirisova zemlja*, 2005., str. 243.).
[67] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 185.
[68] Isto, str. 186.
[69] Za više o Setu vidi u: Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2003., str. 197-199.
[70] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 106-107.
[71] Isto, str. 100. Za više vidi poglavlje 3.10. u ovome radu.
[72] Isto, str. 111; 165.

životinje.[73] Novoiznikle biljke bile su najzastupljenije na prostoru relativno plodnih dolina (*wadija*[74]) u kojima su, na lokacijama koje nude prirodno sklonište od atmosferskih uvjeta i pristup vodi, i pronađene najveće koncentracije petroglifa. Dodatno, takva mjesta privlačila su divlja goveda te je bitno naglasiti da je u jednom dijelu gore opisanih scena vjerojatno prikazan lov na njih, a ne briga o domesticiranim životinjama.[75]

3.3. „Gospodar životinja“

„Gospodar životinja“ jedan je od najdugovječnijih motiva prisutnih u umjetnosti brojnih europskih, afričkih i azijskih naroda, pojavljujući se unutar širokog vremenskog raspona od prapovijesti do početaka kršćanstva.[76] Motiv se sastoji od središnjeg ljudskog lika, koji je u većini primjera flankiran dvjema, zrcalno simetrično postavljenim, životinjskim figurama. U okvirima ovog rada motiv je uvršten u grupu antropomorfnih zbog toga što je naglasak upravo na središnjem liku kao glavnom protagonistu koji obuzdava, u ovom aspektu sekundarno važne, stvarne ili kompozitne životinje različitih vrsta.

Najraniji primjeri pojave motiva „Gospodara životinja“ mogu se pronaći u mezopotamskoj umjetnosti druge polovice 4. tis. pr. Kr.,[77] odakle njegov predložak najvjerojatnije potječe te, unutar šireg procesa transmisije i translacije ideja i simbolike,[78] dolazi i na prostor Egipta. Iako je motiv na novo područje došao, najvjerojatnije posredstvom gliptičke umjetnosti,[79] s već jasno ustaljenim morfološkim karakteristikama, nameće se pitanje dolaze li uz njega i uvriježene konotacije s obzirom

[73] Isto, str. 104.
[74] *Wadi* je arapska riječ koja označuje suhi vodeni tok, u koji voda prodire samo nakon rijetkih i jakih kiša.
[75] Vidi u: Stan Hendrickx, Xavier Droux, Merel Eyckerman, »Predynastic Human Representations: Two Sides of a Story«, u: *What Ever Happened to the People? Humans and Anthropomorphs in the Rock Art of Northern Africa*, (ur.) Dirk Huyge, Francis Van Noten, Bruxelles: Royal Academy for Overseas Sciences, 2018., str. 436-437.
[76] Za više vidi: Bettina Arnold (ur.), Derek B. Counts (ur.), *The Master of Animals in Old World Archaeology*, Budimpešta: Archaeolingua Alapítvány, 2010.
[77] Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, 1970. [4. izmijenjeno izdanje; prvo izdanje 1954.], str. 30-31.
[78] Bettina Arnold, Derek B. Counts, »Prolegomenon: The Many Masks of the Master of Animals«, u: *The Master of Animals in Old World Archaeology*, (ur.) Bettina Arnold, Derek B. Counts, Budimpešta: Archaeolingua Alapítvány, 2010., str. 11.
[79] Holly Pittman, »Constructing Context: The Gebel el-Arak Knife: Greater Mesopotamian and Egyptian Interaction in the Late Fourth Millennium B. C. E.«, u: *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-First Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference*, (ur.) Jerrold S. Cooper, Glenn M. Schwartz, Winona Lake: Eisenbrauns, 1996., str. 13-14.

na to da je on šire gledajući „uvijek regionalno specifičan i podložan (re)interpretacijama“[80]. U Egiptu se pojavljuje primarno u razdoblju Naqade II, tijekom kojeg dolazi do pojave prvih kraljeva,[81] upravo u kontekstima usko vezanim uz vladare, no teško je reći da li središnji lik prikazuje konkretnog kralja, univerzalnu ideju vladara koji pokoravanjem prirodnih sila iskazuje mogućnost održavanja kozmičke ravnoteže, kao što je to slučaj u brojnim kasnijim prikazima, ili nešto sasvim drugo. Neovisno o točnom značenju, jasno je kako je ovaj motiv jedno od nekolicine prokušanih vizualnih rješenja koje su rani vladari kratkotrajno posudili s prostora Gezire kako bi propagirali svoju novopribavljenu moć i autoritet.[82]

U staroegipatskoj se umjetnosti motiv „Gospodara životinja“ pojavljuje svega nekoliko puta. Najpoznatiji primjeri oni su sa zidnog oslika grobnice 100 (sl. 28), posljednjeg počivališta moćnog lokalnog vladara, te reljefa na vrhu bjelokosne drške kremenog „noža iz Gebel el-Araka“ (sl. 29.1, 29.2 i 30).[83] U oba je slučaja prikazan muškarac, koji podiže ruke savijene u laktovima prema dvama propetim lavovima koji ga flankiraju. Izuzev medija u kojemu su izrađeni i kvalitete same izrade ovi, vrlo slični, primjeri u esenciji se razlikuju samo po tome što je ljudski lik na dršci „noža iz Gebel el-Araka“, za razliku od onog iz grobnice 100, obučen u tipičnu mezopotamsku odjeću,[84] tako dodatno potvrđujući podrijetlo motiva. Motiv se, nadalje, pojavljuje na jednom ulomku keramike pronađenom u Naqadi (sl. 31) te, čak dva puta, na ulomku bjelokosti iz Hierakonpola (sl. 32), gdje su umjesto lavova prikazani antitetski postavljeni serpopardi.[85] Marcelo Campagno navodi i primjere nekolicine petroglifa Istočne i Zapadne pustinje, u kojima se pojavljuju motivi slični „Gospodaru životinja“, a mogli bi ukazati na predloženu, o općeprihvaćenim mezopotamskim utjecajima neovisnu, pojavu istog motiva na području sjeveroistočne Afrike.[86] Ipak, takav prijedlog treba uzeti s dozom opreza s obzirom na to da primjere u pitanju, kao što i sam autor naglašava, nije moguće datirati preciznije od

[80] Bettina Arnold, Derek B. Counts, »Prolegomenon: The Many«, 2010., str. 13.
[81] Jack A. Josephson, Günter Dreyer, »Naqada IId: The Birth of an Empire Kingship, Writing, Organized Religion«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* Vol. 51 (2015.), str. 166-172.
[82] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 42.
[83] Unatoč tome što je nož poznat pod ovim imenom, vjerojatnije je da potječe iz Abida. Vidi u: Günter Dreyer »Motive und Datierung der dekorierten prädynastischen Messergriffe« u*: L'art de l'Ancien Empire égyptien. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998*, (ur.) Christiane Ziegler, Pariz: La Documentation française: Musée du Louvre, 1999., str. 213.
[84] Jack A. Josephson, Günter Dreyer, »Naqada IId«, 2015., str. 167.
[85] Marcelo Campagno, »¿Asia o África? El motivo predinástico del "Señor de los Animales" en el Antiguo Egipto«, u: *Estudios de Asia y Africa* Vol. 36 No. 3 (2001.), str. 422.
[86] Isto, str. 423-428.

širokog raspona između 6000. i 1500. g. pr. Kr. te da se oni temom i karakteristikama ukapaju u širi skup prikaza pastoralnog načina života.[87]

3.4. Motivi vladara

3.4.1. Motiv vladara koji toljagom ubija neprijatelje

Kao „vjerojatno najdugovječniji i najbolje posvjedočeni ikonografski motiv egipatske kulture“[88], prikaz vladara koji toljagom ubija neprijatelje (eng. *smiting scene*) zastupljen je u ikonografskom repertoaru svih epoha staroegipatske povijesti i umjetnosti. Najčešće se radi o prikazu faraona, jasno diferenciranog kraljevskim regalijama, koji je u raskoraku, a stoji uspravno ili je blago nagnut prema neprijateljima koji se nalaze ispod njega. Poniženi neprijatelji uvijek su prikazani manji od njima superiornog vladara i ratnika, pred čijim nogama posve nemoćno kleče, sjede ili leže na tlu. Vladar ih jednom rukom hvata za kosu dok drugu podiže visoko iznad glave, zamahujući toljagom koju u njoj drži. Prikazom najneizvjesnijeg trenutka, koji se odvija neposredno prije samog smaknuća, umjetnici su od samog početka uspjeli dodatno dinamizirati prizor i time naglasiti aktivnu prirodu vladara kao ratnika koji na doslovnoj i simboličkoj razini brani teritorij nad kojime vlada, ali i pravilan kozmički poredak.

Najmonumentalniji i najpoznatiji primjeri motiva faraona koji na ovaj način ubija neprijatelje oni su s pilona hramova nastalih od Novog kraljevstva do razdoblja rimske vladavine, no početci formiranja motiva i svih njegovih, gore navedenih, karakteristika započinju još tijekom preddinastijskog razdoblja. Većina autora smatra kako je prve, još uvijek nestandardizirane, primjere moguće pronaći na oslicima keramičkih posuda koje se datiraju u Naqadu I ili sam početak Naqade II.[89] Iako je u nekima od njih teško prepoznati oružje i prikaz čina udaranja te je moguće da se uklapaju u širu skupinu oslika keramičkih predmeta, petroglifa i skulptura u kojima su prikazani ljudski likovi

[87] Isto, str. 423.
[88] Maria Michela Luiselli, »The Ancient Egyptian scene of ‘Pharaoh smiting his enemies’: an attempt to visualise cultural memory?«, u: *Cultural Memory and Identity in Ancient Societies*, (ur.) Martin Bommas, London: Continuum, 2011., str. 17.
[89] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 168.; Branislav Anđelković, »Political Organisation«, 2011., str. 27.; Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 75-77.

ruku podignutih i savijenih iznad glava,[90] na ostalim se primjerima jasno može prepoznati toljaga (sl. 33),[91] koju gotovo uvijek drži najveći lik s perjem na glavi, što potvrđuje da se prototip ovog motiva zaista pojavljuje u oslicima navedenih razdoblja. Nasuprot tome, neki autori smatraju kako je prvi prikaz vladara koji toljagom ubija neprijatelje onaj s oslika grobnice 100 u Hierakonpolu (sl. 34).[92] Oni takve tvrdnje temelje na činjenici da je na ovome mjestu ikonografsko rješenje motiva, koji je oslikan u neposrednoj blizini motiva „Gospodara životinja", zaista po prvi puta gotovo svim svojim karakteristikama blisko svim mlađim primjerima: vladar stoji blago nagnut u raskoraku, lijevom rukom drži tri manja, zavezana i klečeća neprijatelja, a u desnoj drži toljagu kojom zamahuje prema njima.[93] Razlika u veličini prikaza ljudskih likova pokazatelj je, kao i u nadolazećim razdobljima, socijalnih razlika koje postoje između njih,[94] no neprijatelji u motivu kralja koji ih udara toljagom u primjerima datiranim prije kraja Naqade II još uvijek nemaju karakteristike koje bi ih označile kao strance.[95] One će se pojavljivati tek kasnije, od Naqade III, kada će se, kroz prikazivanje različite odjeće i fizičkih karakteristika neprijatelja, početi dodatno naglašavati razlika između egipatskog vladara i „drugih", kako ih naziva A. J. de Wit.[96]

Motiv, nadalje, zauzima najvažnije mjesto unutar središnjeg registra *versoa* Narmerove palete (sl. 15.1), gdje je uklopljen u nove, u prethodnim poglavljima već spomenute, likovno-ikonografske konvencije početka ranodinastijskog razdoblja.[97] U širem smislu, on se ne razlikuje bitno od primjera koje je moguće pronaći na pilonima hramova Novog kraljevstva,[98] iako je Narmerova impostacija ponešto rigidnija od one kasnijih faraona, čiji će prikazi biti bliže onome aktivnijeg Dena s bjelokosne pločice (sl. 35), pronađene u njegovoj grobnici u Umm El Qa'abu. Narmerov vladarski status dodatno naglašavaju atributi kao što su Bijela kruna i bikov rep, koji mu je zataknut za pojas. Motiv će se održati kroz cijelu staroegipatsku povijest i bit će rezerviran isključivo za prikaze faraona, s izuzetkom reljefa u kojima Nefertiti na ovaj način ubija neprijatelje.[99] Povijesna utemeljenost ovih prikaza upitna

[90] Usp. Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 153-156.; A. J. de Wit, *Enemies of the State: Perceptions of "otherness" and State Formation in Egypt*, diplomski rad, Leiden: Leiden University, Faculty of Archaeology, 2008., str. 143-144; 147-148.
[91] Usp. A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 141-142.;145-146.
[92] Usp. Maria Michela Luiselli, »The Ancient«, 2011., str. 13.
[93] Isto.
[94] Isto.
[95] A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 73.
[96] Isto.
[97] Isto, str. 58.
[98] Isto.
[99] Joyce Tyldesley, *Nefertiti : Egypt's Sun Queen*, London: Penguin Books, 1999. [1998.], str 61-62.

je,[100] odnosno oni (kao simboličan prikaz moći) ne ovise o tome da li je pojedini kralj zaista sudjelovao u aktivnostima ubojstva protivnika ili ne. Motiv vladara koji toljagom ubija neprijatelja značajniji je na simboličkoj razini kao potentan način iskazivanja kraljevske snage i njegove mogućnosti da održava *maat*.

3.4.2. Posjednuti kralj u *Heb-sed* ogrtaču

Jednako je čest motiv kralja koji sjedi na prijestolju i nosi pripijen ogrtač povezivan s *Heb-sedom*. Festival tog imena jedna je od najdugovječnijih i najvažnijih faraonskih ceremonija, a za glavni je zadatak imala revitalizirati vladara i osigurati daljnju naklonost bogova prema njemu i teritorijem nad kojime vlada.[101] Početke *Heb-sed* festivala treba tražiti već preddinastijskom razdoblju, a u održavanju ove tradicije sudjelovali su još i ptolomejski vladari.[102] No, unatoč važnosti koja mu je bila pridavana više od tri tisuće godina, ne postoje tekstovi koji bi mogli pružiti više podataka o njegovim osobitostima te je zbog toga teško rekonstruirati točan tijek radnji od kojih se sastojao, kao ni njihovu točnu simboliku. Od Novog kraljevstva nadalje javlja se praksa da se prvi festival održava nakon tridesete godine vladavine pojedinog vladara, a svaki sljedeći nakon dodatnog trogodišnjeg intervala, ali nije vjerojatno da je brojanje godine imalo važnu ulogu pri određivanju trenutka održavanja ovih ceremonija u razdobljima koja su prethodila navedenom periodu.[103] No, neovisno o točnim i nepoznatim pravilima održavanja, koja su vjerojatno uključivala zdravstveno stanje faraona i stanje u kraljevstvu,[104] barem je nekoliko faraona prvih dviju dinastija slavilo ovaj festival, o čemu svjedoče brojni zapisi te prikazi u reljefima i punoj skulpturi.[105] U nedostatku detaljnijih pisanih izvora, upravo su potonji najbolja svjedočanstva o mogućim osobitostima festivala u tom periodu.

Promatrajući navedene skulpture moguće je ustanoviti nekoliko atributa koji se uvijek ponavljaju i ukazuju na to da se radi o prikazu faraona u kontekstu *Heb-sed* festivala. Jedan od njih

[100] Isto, str. 47.
[101] Greg Reeder, »Ritualized Death and Rebirth: Running the Heb Sed«, u: *KMT: A Modern Journal of Ancient Egypt* Vol. 4 No. 4 (1994.), str. 60.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 182.
[102] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 182.
[103] Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago: University of Chicago Press, 1948., str. 79.
[104] Alexei A. Krol, »The Representation of the "Sed-Platform" in the Early Dynastic Monuments«, u: *Göttinger Miszellen* 184 (2001.), str. 27.
[105] Vidi u: Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 181-184.

spomenuti je pripijen ogrtač u koji je omotan gornji dio faraonova tijela, a u preddinastijskom razdoblju zatiče se na svim prikazima vezanim uz ovaj festival. Ako je faraon prikazan kako sjedi, rub ogrtača uvijek završava neposredno iznad ili ispod koljena, ostavljajući tako vidljivima donje dijelove nogu i bosa stopala. Kada je vladar prikazivan u reljefima, on sjedi na „*Sed* platformi", odnosno na strukturi koja se sastoji od platforme sa stepeništima, prijestolja i baldahina, a usko je povezana isključivo s ovim ceremonijama.[106] S druge strane, primjeri pune skulpture nešto su jednostavniji: faraon je prikazan kako, obučen u *Heb-sed* ogrtač, sjedi na jednostavnom prijestolju ili stoji bez dodatnih arhitektonskih zdanja koja bi ga pratila (sl. 20.1, 20.2, 21.1 i 21.2).[107] U ranijim primjerima kraja Naqade III (fragment glave toljage [sl. 36])[108] i samog početka ranodinastijskog razdoblja (glava toljage kralja Narmera [sl. 17]) vladar je prikazan s Crvenom krunom Donjeg Egipta, dok je u svim sljedećim reljefima i skulpturama I. i II. dinastije nosi Bijelu krunu Gornjeg Egipta s izuzetkom pločice od ebanovine (sl. 37) na kojoj Den, prema svemu sudeći, na glavi ima dvostruku krunu Gornjeg i Donjeg Egipta.[109] Nadalje, od ostalih kraljevskih regalija faraoni najčešće drže trostruki bič *nehah* (npr. toljaga kralja Narmera [sl. 17], pločica od ebanovine s prikazima Dena [sl. 37] i dr.), dok se na dvije skulpture (sl. 38 i 39) u rukama faraona Ninećera uz *nehah* pojavljuje i pastirski štap *heka*.

Ispred „*Sed* platforme", gdje je na opisani način posjednut kralj Den, na spomenutoj pločici od ebanovine (sl. 37) nalazi se još jedan, uz *Heb-sed* usko vezan, prikaz Dena. Faraon je prikazan blago raširenih nogu, u rukama drži trostruki bič i pastirski štap, a na glavi ponovno nosi Bijelu krunu. Takav motiv pojavljivat će se kroz cijelu staroegipatsku povijest, a prikazuje jedan od ključnih rituala od kojih se festival sastojao u kojemu faraon trči, iskazujući vjerojatno time svoju fizičku spremu i mogućnost obavljanja osnovnih vladarskih dužnosti.

---

[106] Alexei A. Krol, »The Representation«, 2001., str. 28.
[107] Vidi u: Günter Dreyer, Jack A. Josephson, »Royal Sculpture of the Predynastic and Archaic Periods«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* 47 (2011.), str. 50-64.
[108] Vidi u: Diana Craig Patch, »Early Dynastic Art«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 151-152.
[109] https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA32650 (pregledano 19. travnja 2021.); Alexei A. Krol, »The Representation«, 2001., str. 28.

3.4.3. Ostali motivi faraona

Osim gore navedenih, tijekom samog kraja preddinastijskog i cijelog ranodinastijskog razdoblja faraon se prikazuje kroz još nekoliko motiva koji će se javljati na predmetima nastalim u ovom vremenskom okviru, ali i na brojnim kasnijim primjerima faraonske umjetnosti. Zbog te činjenice potrebno se kratko osvrnuti i na njih. Prvi motiv je prikaz vladara koji drži alatku *mer*, a izveden je u reljefu na glavi toljage kralja Škorpiona (sl. 40).[110] Ta alatka je jedan od osnovnih predmeta koji je običan puk svakodnevno koristio za kopanje i obradu zemlje, ali u faraonovim rukama od samog je početka imala ritualno značenje. Takvog je karaktera zasigurno bio i prikaz na spomenutoj glavi toljage, no rasprave o tome koji je točno ritual ovjekovječen na ovome predmetu još uvijek traju.[111] Isprva se smatralo kako su prikazane ceremonije povezane s otvaranjem kanala, pri čemu bi faraon imao centralnu ulogu kao organizator i osoba zaslužna za javne radove, no u novije vrijeme dokazano je kako umjetno navodnjavanje na tako visokoj razini nije postojalo prije početka Starog kraljevstva.[112] Vjerojatnije je da se radi o prikazu vladara koji sudjeluje u ritualu postavljanja temelja budućeg svetišta, na isti onaj način kao što su to radili faraoni prikazani s ovom alatkom u sljedećim razdobljima staroegipatske povijesti,[113] ili nekoj vrsti rituala vezanog uz poljoprivredu.[114] Moguće je da se radi i o kombinaciji tih dviju ceremonija, s obzirom na to da se one međusobno ne isključuju.[115]

Na nekolicini djela koje se datiraju u I. i II. dinastiju nalazi se motiv faraona, koji stoji u blagom raskoraku te u jednoj ruci drži toljagu, a u drugoj trostruki bič *nehah* ili dugačak štap, čije dno dodiruje pod (sl. 41). Toljaga je, kao što je već konstatirano, jedan od najpotentnijih znakova faraonske moći, a navedeni je štap oznaka visoke pozicije u starom Egiptu.[116] Odlukom prikaza faraona s ovim predmetima moći, staroegipatski umjetnik opet je naglasak stavio na poziciju faraona i njegov autoritet. Dodatni predmet snažne simbolike koji se prikazivao u faraonovim rukama bio je harpun (sl. 24). Njime kralj ubija nilskog konja u motivu koji,[117] već od preddinastijskog razdoblja, iskazuje moć i aktivnu ulogu vladara u održavanju *maata*.

---

[110] Igor Uranić, *Stari Egipat*, 2002., str. 28.
[111] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 838.
[112] Isto.
[113] https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/hoe (pregledano 19. travnja 2021.)
[114] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 838.
[115] Isto.
[116] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 159.
[117] Vidi poglavlje 3.1 u ovome radu.

3.5. Neprijatelji, zarobljenici i žrtve rata

Uz kralja koji toljagom ubija neprijatelja, na Narmerovoj paleti (sl. 15.1 i 15.2) nalaze se još tri različita motiva neprijatelja, zarobljenika i žrtava rata te ona, stoga, može poslužiti kao dobra polazišna točka za obradu većeg dijela ove skupine prikaza, neovisno o tome na kojemu se predmetu pojavljuju. Prvi motiv onaj je obezglavljenih žrtava, koje su prikazane poredane u dvama paralelnim redovima s lijeve strane prvog registra prednje strane palete. Između njihovih nogu nalaze se odsječene glave, a svaka od njih, izuzev jedne, popraćena je odrezanim spolovilom.[118] Na temelju toga, neovisno o tome radi li se u ovom slučaju o simboličnom ili prikazu konkretnog povijesnog događaja, potrebno je pretpostaviti da su stari Egipćani u vrijeme nastanka ovih reljefa zaista i u stvarnosti na ovaj način dodatno ponižavali poražene neprijatelje.[119] Ipak, čini se da takva praksa kasnije nestaje ili jednostavno više nije prikazivana. Jedini izuzetak čine ratne scene iz razodoblja Ramesida.[120]

Poniženi zarobljenik vidljiv je i u sljedećem motivu, koji se nalazi na desnoj strani središnjeg registra stražnje strane palete, uz lik faraona koji toljagom ubija neprijatelja. Riječ je o prikazu prostrtog bradatog muškarca, iz čijeg nosa izlazi uže koje u kandžama drži njemu superponirani sokol. Iz zarobljenikovih leđa rastu biljke papirusa, koje se tumače kao simbol Donjeg Egipta, čime bi glava zarobljenika mogla predstavljati populaciju delte Nila.[121] Pojava sokola iznad njega, kao vjerojatnog boga Horusa i, samim time, simbola kralja ili njegovog statusa, otvara uvjerljivu interpretaciju ovog prikaza kao zapisa faraonovog podčinjavanja sjevera,[122] što se uklapa i u tumačenje ostatka prikaza na paleti.[123] Takvo objašnjenje dodatno potvrđuje kontekst u kojemu se pojavljuje sličan motiv ležećeg muškarca iz čije glave rastu biljke papirusa, a nalazi se, uz prikaz ostalih golih neprijatelja, na bazi skulpture faraona Khasekhema iz Ashmolean Museuma (sl. 21.2). Uz njega je naveden broj

[118] Vivian Davies, Renée Friedman, »The Narmer Palette: An Overlooked Detail«, u: *Egyptian Museum Collections around the World*, (ur.) Mamdouh Eldamaty, May Trad, Kairo: The American University in Cairo Press, 2002., str. 243-246.
[119] Isto.
[120] Vivian Davies, Renée Friedman, »The Narmer«, 2002., str. 245.
[121] Caleb R. Hamilton, »Conflict in the Iconography of the Protodynastic and Early Dynastic Periods«, u: *Rich and Great: Studies in Honor of Anthony J. Spalinger on the Occasion of his 70th Feast of Thoth* ,(ur.) Renata Landgráfová, Jana Mynáfová, Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts, 2016., str. 105.
[122] Isto.
[123] Za prijedlog drugačijeg tumačenja vidi u: David O'Connor, »The Narmer Palette: A New Interpretation«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 150-152.

47 209 koji vjerojatno označava broj ubijenih ili zarobljenih ljudi prilikom faraonova pohoda protiv sjevernih neprijatelja.[124]

Posljednji motiv neprijatelja, koji se pojavljuje na donjoj strani obiju strana Narmerove palete, goli su muškarci, koji pred faraonom bježe, leže ili su već mrtvi.[125] Njihovo mjesto unutar cjelokupne kompozicije usko je vezano uz lik faraona pa se tako na prednjoj strani dvije bradate žrtve nalaze ispod nogu većeg prikaza vladara s toljagom, dok je na stražnjoj strani isti takav ljudski lik prikazan ispod bika koji je personifikacija vladara. Nagi neprijatelji karakterističan su motiv u umjetnosti brojnih kultura, a za glavni zadatak imaju oduzimanje socijalnog statusa koji njihova odjeća predstavlja.[126] U tu ga svrhu, čini se, koriste i staroegipatski umjetnici, no zanimljivo je napomenuti kako se prikaz golih zarobljenika pojavljuje samo neposredno prije ujedinjenja i tijekom ranodinastijskog razdoblja, uz moguće nadovezivanje na ranije, preddinastijske primjere.[127] Zarobljenici bez odjeće u spomenutim se razdobljima, nadalje, najčešće prikazuju u čestom motivu stojećih ili pokleknutih neprijatelja, ruku zavezanih ispred ili (na više primjera) iza tijela, kao što je to primjerice vidljivo na Paleti bojnoga polja (eng. *Battlefield Palette* [sl. 42.1 i 42.2]). Ovaj motiv pojavljuje se i u punoj skulpturi gdje su brojne figurice, izrađene primarno od fajanse i bjelokosti te pronađene unutar hramova, bile pridavane kao zavjetni darovi božanstvima s ciljem potvrđivanja postojećeg prirodnog poretka.[128] Isto tako, neprijatelji su prikazani na nekoliko primjera kamenih utora za vrata,[129] prethodeći na neki način njihovim prikazima kasnijih razdoblja, gdje su se oslikavali na sandalama ili podovima palače kako bi faraon mogao po njima gaziti. Shvaćanje zarobljenika kao nižih i manje vrijednih bića dodatno je moguće potvrditi analizom glave toljage kralja Narmera (sl. 17), gdje su uz životinje prikazani oni prikazani kao dio danka, te u motivu čovjeka koji nožem ubija zavezanog neprijatelja, koji je izveden na nekolicini ostalih predmeta (sl. 43), a tumači se kao prikaz prinošenja ljudske žrtve.[130]

Iz svega navedenog moguće je zaključiti kako su podčinjeni neprijatelji, zarobljenici i žrtve rata, neovisno o motivu, uvijek usko vezani uz osobu nadmoćnog vladara, čiji status i moć svojom

[124] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 77-78.
[125] David O'Connor, »The Narmer«, 2011., str. 148.; Caleb R. Hamilton, »Conflict in«, 2016., str. 105.
[126] Gay Robins, *The Art of Ancient Egypt: Revised Edition*, Cambridge: Harvard University Press, 2008. [2. izmjenjeno izdanje; prvo izdanje 1994.], str. 33.
[127] Caleb R. Hamilton, »Conflict in«, 2016., str. 105.
[128] Diana Craig Patch, »Early Dynastic«, 2011., str. 137-179., str. 156.
[129] Isto.
[130] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 229-231.

pojavom dodatno potvrđuju. Šire, ovi motivi iskaz su shvaćanja prema kojemu je pobjeda nad neprijateljima ujedno i simbolična pobjeda reda nad kaosom, no uže omogućavaju uvid u nasilje koje prije i tijekom ujedinjenja, prema svemu sudeći, nije bilo rijetkost. Zbog toga se najčešće pojavljuju na predmetima gornjegipatske provenijencije,[131] gdje započinje proces unifikacije, a neki od najzanimljivijih ikonografskih primjera vezanih uz ratovanje datirani su upravo u Naqadu III.[132] Nakon ujedinjenja agresija je počela biti usmjeravana prema populacijama koje žive izvan doline Nila te su tada staroegipatski umjetnici i pisari neprijatelje, odnosno pripadnike drugih, neegipatskih zajednica, krenuli označavati pomoću različitih fizičkih karakteristika, ali i nazivlja.[133]

3.6. Sluge

U ranodinastijskom razdoblju počinju se pojavljivati motivi nekolicine slugu, koji će, kao i motivi zarobljenika, neprijatelja i žrtava rata, kompozicijski gledano biti usko vezani uz faraona, naglašavajući svojim prisustvom njegov status i vlast. Prvi na kojeg se potrebno osvrnuti je nosač sandala. On se po prvi puta pojavljuje na obje strane Narmerove palete (sl. 15.1 i 15.2) te na glavi toljage istog faraona (sl. 17).[134] U sva tri slučaja prikazan je iza faraona, kojeg prati u stopu. U podignutoj lijevoj ruci nosi sandale, a u spuštenoj desnoj vrč u kojemu se nalazi voda za pranje vladarevih nogu.[135] Naglasak koji je stavljen na kraljeva bosa stopala na obje strane palete prema Davidu O'Connoru ukazuje na to da je tlo po kojem on hoda sveto, odnosno da se ono nalazi u hramu ili, moguće, višem božanskom svijetu.[136] Takvo tumačenje, u kombinaciji s činjenicom da su sandale predmet u kojemu dolazi do doslovnog kontakta između faraonova tijela i tla nad kojime on vlada,[137] ukazalo bi na, u ritualnom smislu, vrlo važnu ulogu nosača. No, i dalje je ostavljeno pitanje da li je on uz nju imao i neke druge, u administrativnom smislu konkretnije uloge, kao što su to u mlađim periodima imali nositelji sličnih titula povezanih uz brigu o kraljevom izgledu, odjeći i obući. U

[131] Caleb R. Hamilton, »Conflict in«, 2016., str. 110.
[132] Isto, str. 101.
[133] Isto, str. 110.
[134] Mons Ezz Ali, »Sandal Bearers in Ancient Egypt«, u: *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* Vol. 13 No. 1 (2016.), str. 41.
[135] Isto.
[136] David O'Connor, »The Narmer«, 2011., str. 147.
[137] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 162.

svakom slučaju, lik nosača sandala u staroegipatskoj će se umjetnosti pojavljivati sve do kraja XX. dinastije, iako ne više uvijek vezan isključivo za osobu vladara.[138]

Dodatno, na kraljevskim spomenicima (npr. Narmerova paleta [sl. 15.1 i 15.2] ili glave toljaga kraljeva Škorpiona [sl. 40] i Narmera [sl. 16 i 17]), koji nastaju na prijelazu preddinastijskog u ranodinastijsko razdoblje, zastupljeni su nosači lepeza i stjegonoše. Uvijek su prikazani grupno, jednako prostorno usmjereni, jedan iza drugoga, te se u esenciji međusobno razlikuju samo po predmetima koje nose i broju ljudskih figura uz koje se nalaze unutar skupina koje zajedno sačinjavaju. Nosači lepeza prikazuju se u paru, ispod ili iza vladara, kojeg uvijek denotiraju omogućujući tako lakše prepoznavanje njegove osobe na nekim, manje preglednim prikazima.[139] S obzirom na to da se u blizini faraona nisu nalazili samo na prikazima, nego su mu pristup imali i u stvarnosti, vjerojatno je kako su osim očite uloge nosači lepeza imali i druge zadaće i titule. Takvu tvrdnju dodatno potvrđuju srodni primjeri iz Novog kraljevstva.[140] Stjegonoše se, s druge strane, osim u skupinama po dvoje, pojavljuju i u nešto većim grupama, sastavljenih najčešće od četiriju sluga.[141] Njihova zadaća bila je, kao što to i samo ime sugerira, nositi stjegove na kojima su se nalazili simboli pojedinih teritorijalnih jedinica (*noma*), bogova ili ostalih, nama često nejasnih, personifikacija pojedinih aspekata faraonskog statusa.[142]

Na kraju, trebalo bi reći kako se barem neki od motiva ljudskog žrtvovanja, spomenutog u prethodnom poglavlju, vjerojatno ne odnose samo na neprijatelje nego i na žrtvovane sluge faraona i njegove obitelji, koji su ubijeni u trenutku vladareve smrti ili tijekom kraljevskih ceremonija.[143] Praksa žrtvovanja slugu i njihovog pokapanja uz grobnicu faraona bila je mračna stvarnost tijekom cijelog razdoblja I. dinastije,[144] a vrhunac je dostigla već za vladavine trećeg faraona, Đera, oko čije je grobnice pronađeno 318 zavisnih ukopa.[145] Nakon njegove vladavine takvi su ukopi sve rjeđi, a potpuno nestaju krajem I. dinastije.[146]

---

[138] Mons Ezz Ali, »Sandal Bearers«, 2016., str. 41-44.
[139] Usp. Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 165.
[140] Vidi u: Melinda Hartwig, »The Tomb Of A Hety-', Theban Tomb 116«, u: *Offerings to the Discerning Eye: An Egyptological Medley in Honor of Jack A. Josephson*, (ur.) Sue D'Auria, Brill, 2009., str. 164.
[141] Caleb R. Hamilton, »Conflict in«, 2016., str. 102.
[142] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 168-170.
[143] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 52.
[144] Isto, str. 51.
[145] Porin Šćukanec Rezniček, »Zavisni grobovi u Prvoj dinastiji staroga Egipta: Teorijski pristup«, u: *Pro tempore: časopis studenata povijesti* (2017.), str. 26.
[146] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 51.

3.7. Veslači

Na brojnim prikazima brodova, koje se mogu pronaći na petroglifima i u oslicima keramičkih predmeta Naqade I i II, ponekad se pojavljuju ljudski likovi podignutih ruku ili oni koji na glavama imaju pera, no unatoč tome što su vesla gotovo uvijek prisutna i prikazana pomoću jednostavnih, ravnih i paralelnih linija, veslači su vrlo rijetko naznačeni iznad njih. Ipak, motiv veslača moguće je pratiti na nekolicini petroglifa i barem dvama ostalim predmetima nastalim u navedenom razdoblju. Prvi od njih je fragment oslikane tkanine iz Gebeleina (sl. 44), danas čuvan u Torinu, gdje se na brodovima jasno naziru stojeći ili sjedeći veslači. Oni su prikazani poprilično jednostavno - trup, glava i ruke u kojima drže vesla, kao i sama vesla, naslikani su crvenom bojom, dok su obrisne linije trupa broda crne boje. Vesla su jednake dužine, s izuzetkom dužeg vesla za kormilarenje, kojime upravljaju zadnji veslači, smješteni na krajnjoj lijevoj strani brodova. Drugi primjer vrlo je sličan prethodnom, a odnosi se na stojeće veslače naslikane na bočnim stranama keramičkog modela broda (sl. 45), čuvanog u Oxfordu. Sa svake strane broda crvenosmeđom bojom naslikana su četiri lika, omeđena mrežastim uzorcima nejasnog značenja.[147] Svi veslači jednakog su usmjerenja, u lijevoj ruci drže veslo s lopatom prema dolje, a desna je blago savijena u laktu i položena uz tijelo. Također, svima je naslikana tkanina kojom su prekrivena njihova spolovila.[148]

Ljudski likovi koji vjerojatno predstavljaju veslače nešto su češće prikazivani na brodovima unutar korpusa stijenske umjetnosti pustinjskog konteksta.[149] Takvi primjeri vrlo su slični pa će, stoga, ovdje biti obrađen samo jedan petroglif (sl. 46), pronađen na lokalitetu Wadi el-Atwani. Riječ je o prikazu četrnaestero veslača na brodu, između kojih se nalaze dva veća lika koji rukama pokazuju smjer putovanja.[150] Veslači su naznačeni jednostavnim ravnim ili savijenim urezima u stijeni, s tek ponekim krugom koji predstavlja glavu. Tumačenje ovih, krajnje shematiziranih, likova kao veslača moguće je samo zbog toga što se nalaze direktno iznad prikaza vesla, čije su drške izvedene tanjim urezima od onih koje čine tijela ljudskih likova, a lopate ugrebane u obliku elipse.

[147] Diana Craig Patch, »From Land to Landscape«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 65.
[148] Isto.
[149] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 130.
[150] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 154.

3.8. Ljudski likovi s podignutim rukama

Motiv ljudskog lika s rukama podignutim iznad glave po prvi puta se pojavljuje na bijelim oslicima crnih keramičkih posuda, karakterističnih za Naqadu I. Figurativna dekoracija ovog tipa keramike vrlo je rijetka i nestandardizirana, a teme unutar kojih se antropomorfni likovi mogu pronaći ograničene.[151] Jedna od češćih tema prikazi su pobjede te je upravo unutar njih moguće pronaći nekoliko primjera oslika u kojima se pojavljuju muškarci s podignutim rukama (sl. 33),[152] u kojima ponekad drže toljagu, a tumače se kao svojevrstan prototip kasnijeg standardiziranog motiva u kojemu faraon ovim oružjem ubija neprijatelje.[153] Nadalje, motiv postaje vrlo čest u crvenosmeđim oslicima keramičkih predmeta Naqade II (sl. 47) i petroglifima Istočne pustinje (sl. 48), gdje se takvi ljudski likovi vrlo često, ali nipošto isključivo, pojavljuju prikazani iznad brodova.[154] Ruke su im i dalje podignute i u većini slučajeva savinute, a glava, torzo i noge gotovo su uvijek zasebno izvedeni. Primjerice, na keramičkim oslicima brojni su prikazi žena kojima je glava naznačena bojanim krugom, vrat jednostavnom i kratkom ravnom linijom, torzo ispunjenim manjim, jednakostraničnim trokutom položenim tako da dva vrha tvore ramena, a jedan uski struk, dok su noge prikazane pomoću većeg, bojanog jednakokračnog trokuta (sl. 47 i 85). Naravno, bitno je napomenuti da postoje i ostale, vrlo slične, varijacije ovih motiva.

Zanimljivo je da u oslicima predmeta od keramike prevladavaju prikazi žena, što je u suprotnosti sa stijenskom umjetnošću gdje su gotovo uvijek prikazani muškarci.[155] Također, isti motiv prenesen je i u trodimenzionalni medij u kojemu su izvedeni pretežito ženski likovi. Na najpoznatijem i u literaturi najreproduciranijem tipu takvih glinenih figurica (sl. 49) jasno se prepoznaju modelirane grudi i podignute ruke, čiji su vrhovi savinuti prema glavi.[156] Torzo je kratak i uzak, a nakon struka širi se u duži, stožasti završetak bez naznake stopala na dnu, čime silueta ovih skulptura postaje identična opisanim ženskim likovima s oslika keramičkih predmeta Naqade II.[157] Glina je pri oblikovanju glave savijena tako da podsjeća na ptičji kljun, zbog čega se za ove figurice ponekad

[151] Gwenola Graff, *Les peintures sur vases de Naqada I – Naqada II.: Nouvelle approche sémiologique de l'iconographie prédynastique*, Egyptian Prehistory Monograph 6, Leuven: Leuven University Press, 2009., str. 130-131.
[152] Podizanje ruku u ovom kontekstu je gesta kojom se izražavala pobjeda (Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 77).
[153] Vidi poglavlje 3.4.1. u ovome radu.
[154] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 155.
[155] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 81.
[156] Diana Craig Patch, »The Human«, 2011., str. 112-113.
[157] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 79.

koristi nadimak „žena ptica“ (eng. „*Bird woman*“), no ovaj oblik zapravo je krajnje stilizirani prikaz nosa i brade.[158]

Nekoliko je glavnih teorija o značaju iza motiva ljudskog lika s podignutim rukama koji se pojavljuje tijekom Naqade II. Najšire prihvaćeno objašnjenje je da ovako prikazani ljudski likovi sudjeluju u plesu ritualnog karaktera, što bi objasnilo njihov položaj tijela.[159] Takvo tumačenje dodatno potvrđuje činjenica da se uz navedeni motiv ponekad mogu pronaći ljudski likovi koji u rukama drže, čini se, neku vrstu udaraljki pomoću kojih su mogli davati ritam i tempo plesačima.[160] S druge strane, Stan Hendrickx i njegovi suradnici u brojnim radovima navode kako je položaj podignutih i blago savijenih ruku imitacija izgleda bikovih rogova te samim time simbol pobjede i moći.[161] Ova životinja kroz cijelu je faraonsku povijest, kao i u mnogim drugim kulturama, bila simbol snage, a u preddinastijsko vrijeme je imala vrlo važnu ulogu u prehranjivanju neolitičkih zajednica. Takve skupine ljudi živjele su uz stoku te je iz drugih primjera jasno da su te životinje, osim na način života, utjecale i na razvoj vizualnog jezika polunomadskih populacija, no pitanje o tome da li je i ovaj motiv jedan od takvih primjera još uvijek ostaje otvoreno. Treća mogućnost je da brodovi, iznad kojih su ljudski likovi s podignutim rukama često izvedeni, možda već u ovom, vrlo ranom, razdoblju prikazuju put u zagrobni život.[162] U tom bi kontekstu podignute ruke mogle biti gesta tugovanja.[163] Ovo objašnjenje dodatno uporište pronalazi u činjenici da se na pojedinim brodovima nalaze prikazi mrtvaca te da je veći udio predmeta od keramike na kojima se nalaze likovi s podignutim rukama pronađen u grobnim kontekstima.[164] Zadnji prijedlog kojeg se treba kratko dotaknuti je da bi impostacija potonjih likova mogla ukazati na gestu pozdrava ili veličanja.[165] Dakako, važno je napomenuti kako postoji mogućnost da samo jedna teorija ne može objasniti značenje iza svih primjera ovog motiva, odnosno da su ona međusobno različita unutar drugačijih konteksta. Također,

[158] Diana Craig Patch, »The Human«, 2011., str. 113.
[159] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 74.
[160] Isto.
[161] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 79.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 35-37.; Stan Hendrickx et al., »Late Predynastic/Early Dynastic rock art scenes of Barbary sheep hunting in Egypt's Western Desert: From capturing wild animals to the women of the 'Acacia House'«, u: *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity: Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne, December 14-15, 2007*, (ur.) Heiko Reimer et al., Köln: Heinrich-Bart-Institut, 2009., str. 211-213.
[162] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 152-156.
[163] Isto, str. 155.
[164] Isto. Takva slika može biti i posljedica činjenice da su u svim razdobljima staroegipatske povijesti, pa tako i ovom, groblja puno bolje očuvana od naselja.
[165] Diana Craig Patch, »The Human«, 2011., str. 113.

moguće je da su navedena značenja međusobno isprepletena i slojevita, odnosno da je potrebno odgovore potrebno tražiti na više od jednog mjesta.

3.9. Pokojnik/ca ispred žrtvenog stola

Na privatnim pogrebnim stelama ranodinastijskog razdoblja, koje su bile postavljene u mastabama visokih dužnosnika i faraonove obitelji, može se pronaći jedan od najčešćih staroegipatskih motiva svih razdoblja - pokojnik ili pokojnica koji sjede na stolici bez naslona, okrenuti prema žrtvenim darovima u vidu hrane i pića smještenima na i oko stola postavljenog ispred njih (sl. 50 i 51). Takvi reljefi trebali su ovjekovječiti u njima prikazano stanje i osigurati pokojniku ili pokojnici neometan pristup hrani u životu poslije smrti. U oblikovanju tijela umrlih još se uvijek mogu uočiti proporcionalne nespretnosti, koje izostaju na većem broju faraonskih prikaza, no sama činjenica da su ti ljudi u ovom razdoblju imali pristup najvišem sloju umjetnika ukazuje na njihovu iznimnu važnost za dvor, odnosno osobu faraona. S druge strane, hrana i piće koji se nalaze na stolu i oko njega prikazani su na, za staroegipatske umjetnike, tipičan način, koji će biti jedna od glavnih karakteristika svih perioda faraonske umjetnosti. U njemu se predmeti polažu u superponirane redove, bez preklapanja njihovih pojedinih dijelova. Takva organizacija posljedica je činjenice da umjesto perspektivnih rješenja umjetnike zanima kako prikazati sve predmete na način u kojemu će sve njihove glavne karakteristike doći do izražaja.[166]

Ljudski lik koji na ovaj sličan način sjedi na stolici pojavljuje se i na pogrebnoj steli dužnosnika Merke, no ovaj puta on je postavljen ispred natpisa u kojemu su hijeroglifima zapisane njegove brojne administrativne, dvorske i religiozne titule, a ne žrtvenog stola.[167] Takvi prikazi također će se pojavljivati kroz kasnije faze staroegipatske povijesti.

3.10. Antropomorfna božanstva

U literaturi se ponekad navodi kako se na kraju preddinastijskog te kroz ranodinastijsko razdoblje sve veći broj bogova počinje pojavljivati u ljudskom obliku nauštrb životinjskim prikazima

[166] Cyril Aldred, *Egyptian Art*, 1994., str. 15.
[167] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 125-126.

istih,[168] no promatrajući arheološke ostatke na kojima su prikazana božanstva i/ili zapisana njihova imena jasno je kako su u ovom periodu i dalje daleko zastupljeniji zoomorfni bogovi i božice. Ipak, nekoliko antropomorfnih božanstava pojavljuje se barem od prelaska trećeg na četvrto tis. pr. Kr. i to na isti onaj način koji će biti karakterističan za njihove prikaze svih kasnijih epoha. Primjerice, boga plodnosti Mina lako je prepoznati u kolosima (sl. 13.1 i 13.2) izrađenim u kasnom preddinastijskom razdoblju i pronađenim u gradu Koptu,[169] najvažnijem središtu njegova kulta. Na ovim skulpturama nadnaravne veličine Min je prikazan kako stoji na čvrsto spojenim nogama, a lijevom rukom obuhvaća falus. Obje ikonografske karakteristike ostat će nepromijenjene na prikazima ovog boga kroz cijelu faraonsku povijest, a dodatan atribut koji će olakšavati njegovo prepoznavanje bit će visoka kruna sastavljena od dvaju pera.[170] Antropomorfni, i prema svemu sudeći božanski, likovi s takvom krunom pojavljuju se na petroglifima Istočne pustinje,[171] no teško je reći radi li se o prikazu Mina ili nekog drugog božanstva s istim atributom s obzirom na to da je opisanu krunu i u kasnijim razdobljima nosilo nekoliko božanstava.[172] Sigurnije je moguće atribuirati lika s petroglifa iz Kanaisa (sl. 52), gdje je jasno prepoznatljiv itifalični prikaz Mina, koji jednom rukom drži falus, a u drugoj se nalazi trostruki bič.[173]

Ptah je, uz Mina, jedini antropomorfni bog kojeg je sa sigurnošću moguće prepoznati u prikazima datiranima prije Starog kraljevstva.[174] Njegov lik po prvi puta pojavljuje se na sedrenoj posudi (sl. 53) iz grobnice 231 u Tarkhanu,[175] datiranoj u uži vremenski period oko vladavine Dena.[176] Ovdje je Ptah izveden u ustaljenom ikonografskom obrascu svih razdoblja, kao mumiformni antropomorfni lik spojenih nogu, koji u ruci drži žezlo, a na glavi nosi usku kapu (moguće je da, u ovom slučaju, ima golu, glatku glavu).[177] Već samo mjesto pronalaska ove zdjele, u neposrednoj blizini Memfisa, svjedoči o uskim vezama ovog božanstva i glavnog grada. Maneton je naveo kako

[168] Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, (prev.) John Baines, London: Routledge and Kegan Paul, 1983., str. 44-49.
[169] Vidi u: Bruce Williams, »Narmer and«, 1988., str. 37-43.
[170] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 115.
[171] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 110; 152.
[172] Primjerice Amon ili Montu.
[173] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 192.
[174] Gérard Godron smatra kako je u liku ukrašenom perjem, koji se nalazi na drvenoj pločici faraona Dena, moguće prepoznati boga Sopdua (Gérard Godron, *Etudes sur l'Horus Den et Quelques Problèmes de l'EgypteArchaïque*, Ženeva: Patrick Cramer. Cahiers d'Orientalisme 19, 1990., str. 58.), no takvo tumačenje rijetki prihvaćaju (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 256.)
[175] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 253.
[176] William Matthew Flinders Petrie, Gerald Averay Wainwright, Alan Henderson Gardiner, *Tarkhan,* I *and Memphis,* V, London: School of Archaeology in Egypt/Quaritch, 1913., str. 12; 22.
[177] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 125.

je već prvi faraon Menes izgradio Ptahu hram u Memfisu, što bi potvrdilo mogućnost i ranijeg postojanja ovog boga na tom području,[178] a dodatna je zanimljivost to da je Ptah na navedenom artefaktu prikazan unutar svetišta. Takvi antropomorfni prikazi božanstva i skulptura koje im je faraon podizao izvedeni su na brojnim pločicama preddinastijskog razdolja,[179] no njih je, kao i skulpture ljudskih likova koje su vjerojatno bile zavjetni darovi, teško povezati s točno određenim bogovima. Isto tako, identitet (pretpostavljenog) boga, prikazanog na monumentalnom torzu iz Hierakonpola (sl. 54), nije moguće pobliže odrediti s obzirom na nedostatak atributa koji bi omogućili općeprihvaćenu interpretaciju. Slična situacija je s mogućim prikazima božanstava iz ranijih faza preddinastijskog razdoblja. Primjerice, „glava iz Merimde" (sl. 6) mogla bi predstavljati božanstvo, no zbog manjka informacija o religioznim praksama zajednica koje su ju izradile, kao i nedostatka konteksta, pisanih izvora i kasnijih komparativnih primjera, takvo tumačenje ne može biti potvrđeno, ali ni opovrgnuto.[180]

Prikazi antropomorfnih ženskih božanstava prije Starog kraljevstva vrlo su rijetki. Na reljefima granitnog bloka iz Hierakonpola (sl. 55) uz faraona Khasekhema nalazi se prikaz božice zaštitnice pisanja i mjera Sešat.[181] S obzirom na to da je bila usko povezana s ceremonijama postavljanja hramskih temelja,[182] ne čudi da se i ovdje nalazi u svojoj uobičajenoj ulozi, zabijajući mjerne stupove prije gradnje hrama.[183] Na sličan način prikazana je i na reljefu iz Hatorina hrama u Gebeleinu, datiranom u kraj II. ili početak III. dinastije. Za razliku od Sešat, božica Neit zastupljena je u brojnim teofornim imenima ranih kraljica,[184] no statue i ostali njeni prikazi, koji su s obzirom na njenu popularnost zasigurno bili brojni, do danas nisu ostali sačuvani. Jedina iznimka je kamena posuda na kojoj je ova božica prikazana ispred *serekha* s Ninećerovim imenom.[185] Nadalje, na

[178] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 253.
[179] Isto, str. 231-232.
[180] John Romer, *A History*, 2013., str. 29-31.
[181] Za više o njenim ulogama u kasnijim razdobljima vidi u: Jasmina Osterman, »Gospodari božanske riječi. Usporedba mezopotamijskih i egipatskih bogova zaštitnika pisma«, u: *Znakovi i riječi 2. Zbornik projekta Mythos-cultus-imagines deorum*, (ur.) Helena Tomas, Zagreb: FF press, 2008., str. 32.
[182] Gerald Averay Wainwright, »Seshat and the Pharaoh«, *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 26. (1941.), str. 30-40.
[183] Stephan Seidlmayer, »The Rise«, 2015., str. 38.
[184] Aidan Dodson, Dyan Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2010. [2004.], str. 44-49.
[185] Pierre Lacau, Jean-Philippe Lauer, *La Pyramide à Degrés* IV. *Inscriptions Gravées sur les Vases*, Kairo: IFAO, 1959., str. 14.

Khasekhemovom pečatu iz Abida prepoznat je ženski lik koji u jednoj ruci drži *ankh*, a u drugoj *was* žezlo te se tumači kao rijetki antropomorfni prikaz božice Uađit.[186]

4. Zoomorfni motivi

4.1. Nilotičke i pustinjske životinje

Dolina Nila i njezina šira okolica, gdje su u prapovijesti prevladavali vlažniji uvjeti od onih današnjih, od pamtivijeka su privlačile brojne životinjske vrste i omogućavale rast raznolikih biljaka kojima će se neke od tih životinja hraniti. Takav okoliš uvelike je utjecao na promišljanja i svjetonazor najranijih stanovnika, kao i na njihovo vizualno izražavanje, pri čemu su faunu koja ih je okruživala često oslikavali, urezivali u stijeni i prikazivali u punoj skulpturi. Naime, nakon antropomorfnih i geometrijskih, prvi motivi u umjetnosti predinastijskog razdoblja bili su upravo zoomorfni.[187]

Jedna od najčešće prikazivanih vrsta i najčešćih motiva neolitičke umjetnosti bila su goveda (sl. 1, 25, 26, 27 i 52), čija je važnost za rane zajednice već naglašena u prijašnjim poglavljima.[188] Osim što je ovu životinju moguće prepoznati na kasnopaleolitičkim petroglifima u blizini sela Qurta te na lokalitetu Nabta Playa, u prethodno spomenutoj najranijoj monumentalnoj skulpturi s prostora Egipta,[189] brojne figurice bikova i krava pronađene su i na ostalim važnim preddinastijskim nalazištima.[190] Od samog početka njenog ukrašavanja, ove životinje pojavljuju se i na keramici te, češće, u petroglifima. U takvim dvodimenzionalnim prikazima najčešće su prikazani iz profila, s jasno naznačenim važnijim karakteristikama poput rogova. Na paletama, amuletima i češljevima su, s druge strane, izvedeni frontalno, a riječ je ponajprije o stiliziranim prikazima glave ili rogova.[191] Osim što se njihovim ovjekovječivanjem u različitim medijima isprva prikazivao okoliš i priželjkivano idealno stanje, evidentno je kako goveda (ali i ostale životinje) te njihovi prikazi s vremenom počinju dobivati

[186] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 257. Za više o Uađit vidi poglavlje 4.4. u ovome radu.
[187] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 21.
[188] Vidi poglavlja 2.1., 3.2. i 3.8. u ovome radu.
[189] Vidi poglavlje 2.1. u ovome radu.
[190] Usp. Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 21.
[191] Vidi u: Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 37-40.

sve veća pozadinska, odnosno religiozna značenja, što je za posljedicu imalo pojavu njihovih prikaza u hramovima i grobnicama ranodinastijskog razdoblja.[192]

Palete Naqada kulture najčešće su u obliku ribe (sl. 56) ili kornjače (sl. 57),[193] no, kada je riječ o riječnim životinjama, u ranoj staroegipatskoj likovnosti prevladavaju motivi nilskog konja i krokodila (sl. 58).[194] Vrlo se često pojavljuju na oslicima keramike, gdje su obrisne linije njihovih tijela izvedene vrlo jednostavno, s naglaskom tek na primarnim karakteristikama koje ove životinje čine prepoznatljivima. Stilizirani krokodili su se tijekom preddinastijskog razdoblja oslikavali gledani odozgo, s vrlo čestim kosim i ukrižanim linijama koje sugeriraju njihove ljuske (sl. 58), za razliku od ranodinastijskog i kasnijih faraonskih razdoblja kada su uvijek prikazivani iz profila. Dvodimenzionalni nilski konji su se, s druge strane, od samog početka prikazivali iz profila, a tijelo im je u većini primjera ukrašeno "V" linijama različitih smještaja i orijentacije. Nekoliko je primjera keramičkih zdjela Naqade I i II kojima ispunjavaju cijelu stranu posude tako da su izvedeni jedan iza drugog (sl. 59), čime zatvaraju krug i nagovještaju kompozicije Naqade III gdje su različite životinje uredno poredane unutar registara.[195] Iako su motivi navedenih dviju, opasnih i agresivnih, životinja s jedne strane bili dekorativna karaktera, razvidno je kako je njihovo prisustvo na brojnim oslicima i punoj skulpturi posljedica želje ranih Egipćana da ih na taj način kontroliraju i zaštite se od njih.[196] Prikazi lova na nilskog konja, simbola kaosa u svim kasnijim razdobljima, stoga su isprva vjerojatno imali apotropaičku funkciju. Prikazi lova na krokodile rjeđi su i ne pojavljuju se u kasnijoj faraonskoj umjetnosti.[197] Također, palete nikada nisu izrađene u obliku krokodila, dok je poznato nekoliko primjera čiji oblik prati izgled nilskog konja.[198]

Palete i široki raspon keramičkih i kamenih posuda bio je izrađivan u obliku ptica (sl. 60), posebice gusaka i patki,[199] no zanimljivo je da se ostale vrste, s izuzetkom sokola,[200] rijetko prikazuju u preddinastijskom i ranodinastijskom razdoblju unatoč tome što su delta i dolina Nila bile stanište

[192] Diana Craig Patch, »From Land«, u: *Dawn of Egyptian Art*, 2011., str. 21. Vrlo dobar primjer za to su bukraniji, koji se kao dekorativan motiv pojavljuju u arhitekturi I. dinastije (vidi u: Renate Marian van Dijk, »The Use of Bucrania in the Architecture of First Dynasty Egypt«, *Journal for Semitics* Vol. 22 No. 2 (2013), str. 449-463.)
[193] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 25-26.
[194] Isto, str. 32.
[195] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 62-63.; Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 33-34; poglavlje 4.2. u ovome radu
[196] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 35.
[197] Isto, str. 37.
[198] Isto, str. 39.
[199] Isto, str. 40-43.
[200] Vidi poglavlje 4.4. u ovome radu.

brojnih autohtonih vrsta te dodatno privlačile brojne ostale prilikom njihove seobe iz hladnijih krajeva. Zmije i škorpioni također su zastupljeni u manjoj mjeri, a obično se pojavljuju na tzv. "magičnim posudama" (eng. *magical jars*).[201] Dodatno, tijela zmija već su krajem preddinastijskog i početkom ranodinastijskog razdoblja poslužila kao predložak za izradu ploča na kojima se igrala igra *mehen*.[202]

Životinje pustinjskog i savanskog staništa prikazivane su podjednako u preddinastijskim petroglifima Istočne i Zapadne pustinje i predmetima koji su nastajali u dolini Nila. Riječ je o motivima slonova, žirafa, nojeva, ibeksa, divljih ovaca, oriksa, čagljeva, ježeva, različitih vrsta antilopa i sl.[203] Osim što su imali dekorativnu narav u scenama koje je moguće nazvati pastoralnima, motivi ovih životinja simbolizirali su pustinjski i savanski krajolik, a samim time i granično mjesto gdje je dolazilo do dodira pravilnog poretka i kaosa, te su imali dodatna značenja, koja su često bila usko vezana uz ponašanje ili izgled pojedinih vrsta.[204] Većina spomenutih životinja kroz ranodinastijsko, a potom i naredna razdoblja, prikazuje se vrlo rijetko, što je prije svega posljedica postepenog nestanka njihovih vrsta u novonastaloj klimatskoj i ekološkoj situaciji. Također, tijekom navedenih razdoblja manji broj navedenih vrsta dobiva na dubljim religioznim značenjima ili počinje označavati pojedina božanstva.[205]

4.2. Životinje kao personifikacija

Na ceremonijalnim paletama i bjelokosnim predmetima datiranim u kraj Naqade II te Naqadu III često su prikazane skupine različitih vrsta životinja, čija su tijela izvedena u višem reljefu i sa znatno većom pažnjom pridanom izvedbi detalja njihovih tijela od ranijih, visoko stiliziranih oslika, reljefa i pune skulpture.[206] Životinje su na navedenim tipovima predmeta grupirane na dva načina: uredno poredane u registrima (sl. 61 i 65.1) te „razbacane" unutar kompozicije, bez registara ili ostalih

[201] Uz škorpione i zmije, najzastupljenija životinjska vrsta na ovom tipu keramičkih posuda su krokodili. (usp. Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 79-81.)
[202] *Mehen* je najranija od četiriju poznatih staroegipatskih igara na ploči. Ploča se sastojala od namotanog tijela zmije, koje je bilo podijeljeno u polja na kojima su stajale figurice, no još je uvijek nepoznato prema kojim su se pravilima one pomicale (Bob Brier, Hoyt Hobbs, *Ancient Egypt: Everyday Life in the Land of the Nile*, New York: Sterling, 2013. [ilustrirano izdanje; prvo izdanje 1999.], str. 116.)
[203] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 47-56.
[204] Primjerice, žirafe su bile povezivane sa suncem (vidi u: Wolfhart Westendorf, »Uräus und Sonnenscheibe«, u: *Studien zur Altägyptischen* Kultur 6 (1978.), str. 201-226.
[205] Za iznimke vidi poglavlje 4.4. u ovome radu.
[206] Važno je napomenuti kako pojednostavljeni oblici u svim fazama Naqade ne odražavaju manjak vještine ranih umjetnika i obrtnika zbog toga što oni nikada nisu imali težnje prema realističnom prikazivanju ljudi, životinja i predmeta (Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 25.)

primjetnih pravila koja bi diktirala njihov prostorni raspored (sl. 62.1 i 62.2). Prva skupina prikaza nalazi se primarno na bjelokosnim drškama noževa i češljeva, a simbolizira pravilan kozmički poredak i ravnotežu, koji su postignuti time da su divlje životinje, kao personifikacije kaosa, ukroćene i poredane u uredne procesionalne redove.[207] Druga skupina ima isto pozadinsko značenje, samo što je na ovim reljefima veći naglasak stavljen na prikazivanje divljeg aspekta teško ukrotivih pustinjskih životinja koje su, s obzirom na njihovu udaljenost od plodne doline Nila i područja pod kasnijom centralnom vlašću, od vrlo danog datuma bile simbol kaosa (kao, uostalom, i njihovo stanište).[208] Zajednički obama načinima prikazivanja su psi koji flankiraju navedene skupine životinja. Psi su na petroglifima i keramičkim oslicima još barem od Naqade I imali ulogu personifikacije lovaca u pustinjskom kontekstu te su zbog toga postali i simbol kontrole nad kaotičnim silama u vidu pustinjskih životinja.[209] Smještaj pasa[210] unutar ovih kompozicija vjerojatno je inspiriran načinom na koji pripadnici ove vrste okružuju plijen koji love.[211] Iz tih razloga, na sličan način kao što će faraon nositi bikov, lovci nose pseći rep na Lovačkoj paleti (sl. 23),[212] ali moguće je da su s njime bili prikazivani već na karakterističnim bijelim oslicima keramičkih predmeta Naqade I.[213]

Na navedenom tipu oslika keramičkih predmeta pojavljuju se scene lova na nilskog konja (sl. 58), koje će biti izuzetno rijetko prikazivane na predmetima od keramike datiranima u Naqadu II.[214] Ova životinja vrlo je vjerojatno već tada bila personifikacija kaosa, a lov na nju pokušaj balansiranja kozmičkih sila,[215] na sličan način kao što će to biti i u kasnijim razdobljima. Također, na keramici Naqade I oslikavan je bik, za kojeg Stan Hendrickx navodi kako je mogao biti vrlo rani iskaz socijalne moći ranih elita.[216] Iako je takve tvrdnje teško dokazati bez daljnjih podataka o navedenim skupinama ljudi i ikonografiji Naqade I, bik je zaista jedna od nekolicine životinja koje se pojavljuju tijekom Naqade III i ranodinastijskog razdoblja na prizorima vezanim uz iskazivanje kraljeve moći i fizičke snage. U njima je „kraljeva snaga i moć nalik onoj životinjskoj naznačena njegovom ikonografskom

[207] Diana Craig Patch, »Early Dynastic«, 2011., str. 152-153.
[208] Isto, str. 140.
[209] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 836.; poglavlje 3.1. u ovome radu.
[210] Preciznije, prikazivana je vrsta afričkog divljeg psa (lat. *Lycaon pictus*).
[211] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 835.
[212] Vidi poglavlje 3.1. u ovome radu.
[213] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 835.
[214] Stan Hendrickx, David Depraetere, »A theriomorphic Predynastic stone jar and hippopotamus symbolism«, u: *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams* (Orientalia Lovaniensia Analecta 138), (ur.) Stan Hendrickx et al., Leuven, 2004., str. 818-819.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 25.
[215] Stan Hendrickx, David Depraetere, »A theriomorphic«, 2004., str. 814-815.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 25.
[216] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 29.

transformacijom u divlju životinju“[217], a posebice je to vidljivo na scenama gaženja neprijatelja i sravnjivanja neprijateljskih utvrda.[218] Konkretno, faraon je, kao bik koji gazi neprijatelje, prikazan na Bikovoj paleti (eng. *Bull Palette*) i prednjoj strani Narmerove palete (sl. 15.2). Nadalje, u istoj radnji kao škorpion prikazan je na petroglifu u Gebel Sheikh Suleimanu (sl. 63), kao lav i pas na Paleti bojnoga polja (sl. 64.1 i 64.2), kao lav, bik i slon na statui Mina iz Kopta, kao slon na nekolicini preddinastijskih natpisa u stijeni, bjelokosnih pločica i ostalih predmeta.[219] Tradicija faraona koji u zoomorfnom obliku gazi neprijatelje ostat će prisutna i u ostalim razdobljima staroegipatske povijesti, kada će vladar ponajprije biti prikazivan kao sfinga.[220] Isto tako, kralj se kao svaka od navedenih životinja te kao sokol,[221] uz česti dodatak alatke *mer* koju drže, prikazuje kako ruši neprijateljske fortifikacije (sl. 65.2) u scenama iskazivanja vojne nadmoći,[222] a kralj Narmer prikazan je na dvama primjerima[223] i kao antropomorfiziran som (sl. 66). Preciznije, na potonje navedenim primjerima riba je prikazana s ljudskim rukama što joj omogućava da uhvati toljagu kojom se sprema udariti neprijatelje.[224] Ipak, potonji motiv izdvaja se od svih ostalih, a pojavljuje se vjerojatno zbog toga što je som (*nar*) jedan od dvaju hijeroglifa koji čine Narmerovo ime.

Okrutnost života pod vlašću lokalnih vladara, a zatim i faraona, dodatno je čitljiva iz gornjeg dijela registra sačuvanog fragmenta glave toljage kralja Škorpiona (sl. 40), gdje na stjegovima vise obješene *rekhyt* ptice.[225] Riječ je o hijeroglifu i motivu vivka koji se pojavljuje kroz tritisućljetnu staroegipatsku povijest, a personifikacija je običnog puka.[226] Činjenica da je nadmoć nad podanicima koji žive u dolini Nila nije iskazana da bitno drugačiji način od one nad neprijateljima pokazatelj je surovosti i konzervativizma vladarske ideologije od samih početaka postojanja faraonske institucije.

Kroz faraonske titule javljuju još tri životinje koje se trebaju shvaćati kao personifikacije Gornjeg i Donjeg Egipta, odnosno faraonove vlasti nad Dvije zemlje. Sastavni dio *nebti* imena čine

[217] Marc J. LeBlanc, »The Zoomorphic Transformation of the King in the Early Egyptian Royal Military Victory Rituals and Its Relationship to the Sed Festival« u: *Apprivoiser le sauvage – Taming the Wild*, CENiM 11, (ur.) M. Massiera, B. Mathieu, Fr. Rouffet, Montpellier, 2015., str. 229.
[218] Isto, str. 229-239.
[219] Vidi u: isto, str. 229-233.
[220] Za više o tim prikazima pobjedonosnog faraona kao sfinge vidi u: Joachim Śliwa, »Some Remarks concerning Victorious Ruler Representations in Egyptian Art«, u: *Forschungen und Berichte* 16 (1974.), str. 105-107.).
[221] Sokol, odnosno Horus, vrlo je rano postao personifikacija živućeg kralja u širokom rasponu scena različitog konteksta.
[222] Marc J. LeBlanc, »The Zoomorphic«, 2015., str. 234-239.
[223] Usp. A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 167-170.
[224] Usp. poglavlje 3.4.1. u ovome radu.
[225] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 50.
[226] Za više o *rekhyt* pticama vidi u: Kenneth Griffin, »Images of the Rekhyt from Ancient Egypt«, u: *Ancient Egypt* Vol. 7 No. 2 (2006.), str. 45-50.

Nekbet i Uađit (sl. 72).[227] Prva je bila božica grada Nekheba u Gornjem Egiptu te je samim time bila i njegova personifikacija, dok je Uađit bila zaštitnica grada Buta u delti Nila i personifikacija Donjeg Egipta.[228] S druge strane, unutar *nesu bity* imena pojavljuju se šaš i pčela, koja je također vjerojatno bila personifikacija Donjeg Egipta.[229]

4.3. Kompozitne, mitološke životinje

Kompozitna božanstva[230] i životinje jedan su od najlakše prepoznatljivih elemenata staroegipatske umjetnosti. Postojanje potonjih, odnosno bića sastavljenih kombinacijom dijelova tijela različitih životinjskih vrsta, na predmetima koje izrađuju staroegipatski umjetnici može se pratiti od kraja preddinastijskog razdoblja. Tijekom Naqade II forma, ali ne i značenje iza nje,[231] takvih bića putem pečata dolazi u sjeveroistočnu Afriku s prostora Mezopotamije te se nakon toga izvodi prvenstveno na luksuznim predmetima, usko vezanima uz kralja i visoku elitu.[232] Najzastupljeniji su serpopardi (spoj leoparda i zmije) i grifoni (spoj sokola i lava), a najčešće se tumače kao „terimorfne sile kaosa koje će biti pokorene od strane pozitivnih sila“,[233] iako se postavlja pitanje može li se takvo objašnjenje primijeniti za sve primjere. Obje kompozitne životinje, umjesto uvrštavanja u prethodno, izdvojene su u ovo, zasebno, poglavlje upravo se zbog nedovoljne količine podataka koji bi omogučili njihovo nedvojbeno tumačenje, kao i specifičnih morfoloških osobitosti, stranog podrijetla i uskog vremenskog okvira unutar kojeg se pojavljuju. Naime, serpopardi (sl. 15.2 i 62.2) i grifoni (sl. 62.1) prikazuju se do početka I. dinastije, nakon čega prvi nestaju iz repertoara mitoloških bića prisutnih u staroegipatskoj umjetnosti, a drugi se pojavljuju vrlo rijetko.[234]

[227] Za više o antropozoomorfnim božanstvima vidi poglavlje 4.4. u ovome radu.
[228] Peter A. Clayton, *Chronicle of the Pharaohs*, London: Thames & Hudson, 2006. [1994.], str. 218.
[229] Za više o složenijoj prirodi ove titule vidi u: Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 47.
[230] Vidi poglavlje 6.9. u ovome radu.
[231] Primjerice, grifon je u Mezopotamiji simbol plodnosti, dok u dolini Nila, kao i serpopardi, simbolizira kaos (Giulia Pizzato, »The fantastic creatures in Predynastic Egypt: an essay about Near-Eastern influences«, u: *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* (2019), str. 35.
[232] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 850-851.; Giulia Pizzato, »The fantastic«, 2019., str. 29.
[233] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 80.
[234] Tijekom Starog kraljevstva kralj ponekad prikazuje kao grifon koji gazi neprijatelje (Joachim Śliwa, »Some Remarks«, 1974., str. 106.). Također, grifon se pojavljuje u XVIII. Dinasitiji na egejskim zidnim oslicima pronađenim na lokalitetu Tell el-Dab'a (vidi u: Lyvia Morgan, »An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab´a«, u: *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* (2010.), str. 303-323.)

Potrebno je naglasiti kako je, uz mitološke životinje mezopotamskog podrijetla, poznato još nekoliko kompozitnih životinja koje su, čini se, bila autohtona kreacija.[235] Primjerice, kozmetička paleta datirana na sam početak I. dinastije (sl. 67) izvedena je u obliku životinje koja ima bikovu glavu i tijelo ribe, vjerojatno tilapije.[236] Pri tome su karakteristike ovih dviju životinja, povezivanih s plodnošću i reprodukcijom, spojene kako bi se njihova slična simbolička značenja bila dodatno potencirana.[237] Na sličan su način peraje i rep iste vrste ribe prikazane spojene na leđima gazela[238] (sl. 68) u reljefima drški bjelokosnih noževa.[239] Osim potonje, na dršci noža iz Abu Zaidana nalazi se još jedna kompozitna životinja, sačinjena od slonove glave i tijela supa.[240] Također, biće koje se počinje pojavljivati od razdoblja Naqade III, a poznato je pod imenom „Set-životinja" (sl. 69),[241] vjerojatno je kompozitno, no istraživači se još uvijek ne mogu usuglasiti kombinacijom kojih je životinja nastalo.

4.4. Zoomorfna božanstva

Jedna od odlika staroegipatske religije bilo je postojanje zoomorfnih božanstava kroz cijelu njezinu povijest. Iako takva božanstva najveću popularnost uživaju u Kasnom razdoblju (664. – 332. g. pr. Kr), njihove korijene treba tražiti u vjerovanjima prapovijesnih zajednica, a kroz ranodinastijsko razdoblje njihova imena moguće je po prvi puta pratiti kroz natpise i teomorfna imena. Ipak, u ovom poglavlju bit će izdvojena samo ona božanstva čiji je lik moguće pratiti kroz likovne prikaze.

Skulpture (sl. 70) i reljefi čaglja u ovom razdoblju najčešće se tumače kao prikazi boga Anubisa, koji je kroz sva kasnija razdoblja bio prikazivan u zoomorfnom obliku ili kao čovjek s glavom čaglja. Prije jačanja Ozirisova kulta bio najvažniji staroegipatski bog podzemlja, a s umrlima je vjerojatno povezivan na temelju toga što su čagljevi i ostali pustinjski psi bili često uočeni u blizini

[235] Giulia Pizzato, »The fantastic«, 2019., str. 30.
[236] Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 200.
[237] Usp. Giulia Pizzato, »The fantastic«, 2019., str. 30.
[238] Gazele i tilapija simboli su ponovnog rođenja (usp. isto).
[239] Dirk Huyge, »A double-powerful device for regeneration: The Abu Zaidan knife handle reconsidered in Egypt and its Origins«, u: *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams* (Orientalia Lovaniensia Analecta 138), (ur.) Stan Hendrickx et al., Leuven, 2004., str. 823-836.
[240] Usp. Giulia Pizzato, »The fantastic«, 2019., str. 30.. U ovom primjeru opet se spajaju dvije životinje slične simbolike – obje vrste su povezivane s kraljevstvom (Erik Hornung, Elisabeth Staehelin, *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen*, Mainz am Rhein: Zabern, 1976., str. 139-140.)
[241] Ime dobiva prema bogu Setu, koji se najčešće prikazivao na ovaj (zoomorfni) način ili kao čovjek s glavom Seth-životinje (Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 198-199.).

plitkih pustinjskih grobova.[242] Osim na skulpturama manjih dimenzija, datiranih u Naqadu I i II,[243] Anubisa je moguće prepoznati na privatnim stelama viših slojeva te pečatima vladara I. dinastije, gdje se ponekad pojavljuje na vrhu stjegova.[244] Još jedno božanstvo u obliku čaglja bio je Upuaut, no razlika u prikazima njega i Anubisa vrlo je jasna: prvi se prikazuje kao stojeća, a drugi kao ležeća životinja.[245] Upuaut[246] se također pojavljuje na kraljevskim pečatima (sl. 71), ali i na ostalim predmetima poput bjelokosnih pločica. Isto tako, često se nalazi na vrhu stjegova, a uvijek je usko vezan uz osobu vladara, uz čiji je lik prikazan u scenama religioznih rituala, kraljevskih procesija i vojnih ekspedicija.[247]

Moguće je da tijelo šakala čini donji dio „Set-životinje“,[248] bića prikazivanog sa zaobljenom glavom, velikim ušima ravnog završetka i podignutim repom.[249] Ova se životinja po prvi puta pojavljuje na glavi toljage kralja Škorpiona (sl. 40), a na većoj važnosti dobiva tijekom II. dinastije, kada na *serekhu* zamjenjuje (sl. 69), a potom se i prikazuje uz Horusa.[250] Set je bio lokalno božanstvo Naqade te je od samih početaka bio povezivan s pustinjom, a slijedom toga i konceptom kaosa.[251] Antitetski mu je uvijek postavljen bog Horus, koji se od najranijih razdoblja prikazuje kao sokol. Iako je isprva bio bog neba te je imao i solarne konotacije,[252] Horus se vrlo rano počeo povezivati sa živućim vladarem, čijim zaštitnikom i personifikacijom postaje te nastavlja biti kroz cijelu faraonsku povijest.[253] Osim što se sokol kroz ranodinastijsko razdoblje pojavljuje na predmetima poput Narmerove palete (sl. 15.1) ili iznad *serekha* s imenima faraona (sl. 13, 35, 37, 71, 84 i 88), skulpture ove životinje pronađene su u grobnicama Naqade II i III[254] te svjedoče o već razvijenom i uz vladara povezanom kultu Horusa ili sličnog božanstva.[255] Kult sokolskih božanstava bio je raširen i na drugim

[242] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 187.
[243] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 50.
[244] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 243.
[245] Thomas J. Logan, »The origins of the *Jmy-wt* fetish«, u: *Journal of the American Research Center* 27 (1990.), str. 64.
[246] Za više o ulogama ovog božanstva i raspravu o njima vidi u: Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 257.
[247] Isto.
[248] Vjerojatno se ne radi o stvarnom nego o kompozitnom biću, nastalo spojem različitih životinja poput psa, mravojeda i/ili magarca.
[249] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 198.
[250] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 255.
[251] Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 64.
[252] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 200-201.
[253] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 248.
[254] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 830.
[255] Usp. Renee Friedman, »Excavating Egypt's early kings: Recent discoveries in the elite cemetery at Hierakonpolis«, u: *Egypt at its origins 2. Proceedings of the International conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Béatrix Midant-Reynes, Yann Tristant, Leuven, 2008., str. 1157–1194

lokalitetima, a najčešće se smatra kako se radi o mjesnim bogovima koji nastaju na lokalnoj razini,[256] no moguće je i da se radi o regionalnim inačicama istog božanstva.[257] Iduće ptičje božanstvo, čije je početke moguće pratiti od ranodinastijskog razdoblja, je Nekbet. Prikazivala se kao sup, a već je u I. dinastiji simbolizirala cijeli Gornji Egipat i bila usko povezana sa zmijskom božicom Uađit,[258] koja je bila personifikacija Donjeg Egipta.[259] Po prvi puta se u kombinaciji, kao Dvije dame, pojavljuju na bjelokosnoj pločici iz grobnice Neithotep u Hierakonpolu (sl. 72).[260]

Osim navedenih i najzastupljenijih, prikazi brojnih drugih nilotičkih i pustinjskih životinja bili su učestao način vizualnog bilježenja širokog raspona različitih božanstava. Tako su kao mačke prikazivane božice zaštitničkog karaktera Mafdet[261] i Mehit,[262] u obliku žabe boginja porođaja i plodnosti Hekat,[263] a kao krava nebeska božica Bat.[264] Nadalje, prema nekim tumačenjima moguće je da pojedine životinje već u ovom razdoblju prikazuju bogove poput Apisa (bik), Herišefa (ovan), Hnuma (ovan), Ra (sokol), Sobeka (krokodil) i Tota (ibis).[265] Isto tako, moguće je da su nilski konj, pelikan i škorpion također označavali pojedina božanstva ili njihove aspekte.[266]

Unutar korpusa votivnih figurica (sl. 73) preddinastijskog i većih životinjskih skulptura ranodinastijskog razdoblja, uz sokola i lava, najčešći su prikazi pavijana.[267] Takva situacija iznimno je zanimljiva zbog toga što je, unatoč popularnosti majmunskih božanstava poput Tota ili Babija tijekom cijele faraonske povijesti, prirodno stanište ovih životinja bilo južnijim krajevima od dijelova doline Nila uz koje se razvijala i bujala staroegipatska civilizacija. Shodno tome, pojava ove životinje u likovnosti staroegipatskih neoltičkih kultura svjedok je snažnih veza koje su bile prisutne između zajednica koje su se razvijale sjeverno i južno od prvog Nilskog katarakta. Božanstvo ovog oblika u razmatranim razdobljima nazivalo se Heđuer („Veliki Bijeli“), a navedene skulpture tumačene su kao

[256] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 248.
[257] Henri Frankfort, *Kingship* and, 1948., str. 39-40.
[258] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 253.
[259] Isto, str. 257.
[260] Isto, str. 253; 257.
[261] Vidi u: isto, str. 249-251.
[262] Vidi u: isto, str. 251.
[263] Vidi u: isto, str. 247.
[264] Vidi u: isto, str. 244-245.
[265] Za više o navedenim božanstvima tijekom ranodinastijskog razdoblja vidi u: isto, str. 243-244; 246; 249; 253-254; 256; 257.
[266] Usp. isto, str. 258-259.
[267] Günter Dreyer, *Elephantine VIII. Der Tempel der Satet. Die funde der Frühzeit und des Alten Reiches*, Mainz: Philipp von Zabern, 1986., str. 68.; Craig Patch, Diana, »Early Dynastic«, 2011., str. 164.

utjelovljenja predaka koji potječu od „Velikog Bijelog“.[268] Preciznije, prema tom objašnjenju ovo božanstvo tijekom ranodinastijskog razdoblja predstavljalo je konkretne, kraljevske prethodnike, u čijoj prisutnosti faraon preuzima simbole vlasti na početku svoje vladavine.[269]

5. Vegetabilni motivi

5.1. Flora

Promatrajući cjelokupni korpus dekorativnih i ikonografskih motiva koji se pojavljuju tijekom preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, moguće je uočiti kako su u likovnosti navedenih perioda vegetabilni motivi zastupljeni u manjoj mjeri od onih antropomorfnih i zoomorfnih.[270] Ipak, prvi floralni motivi pojavljuju se već na oslicima keramike najranije faze Naqada kulture.[271] Riječ je mahom o jednostavnim, linijski izvedenim motivima raznih vodenih biljaka ili pšenice,[272] koja je (uz ječam) oduvijek činila osnovu prehrane sedentarnih zajednica doline Nila. Vegetabilni motivi postaju učestaliji tijekom sljedeće faze Naqada kulture, kada se javljaju unutar standardiziranijeg repertoara oslika predmeta od keramike.[273] Zastupljeni su motivi vodenih i ostalih biljaka, koji se na keramici mogu pronaći oslikani u sklopu širih scena krajolika ili između skupina različitih životinja, čime sugeriraju njihovo stanište,[274] te dviju dodatnih biljnih vrsta, koje se pojavljuju na najvećem broju oslika, a gotovo se uvijek nalaze uz prikaze brodova i vode. Prva od njih lepezastog je oblika (sl. 74), a mogla bi biti prikaz palme ili nekog drugog drva.[275] Drugi motiv, poznat pod imenom „Naqada biljka“ (eng. *Naqada plant*), biljka je kratke stabljike, uskog i dugačkog visećeg lišća izvedenog koncentričnim isječcima kružnica te visokog središnjeg izdanka (sl. 75). S obzirom na to da je

[268] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 846.
[269] Wolfgang Helck, »Die Herkunft des abydenischen Osirisrituals«, u: *Archiv Orientální* 20 (1952.), str. 72-85.; Wolfgang Helck, »Zu den “Talbezirken” in Abydos«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo*, 28 (1972.), str. 95-99.; Günter Dreyer, *Elephantine VIII*, 1986., str. 69.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 214-5;247
[270] Posebice je to slučaj u ranodinastijskoj umjetnosti, gdje je naglasak stavljen na prikazivanje ljudskog lika. U tom okviru dekorativni vegetabilni motivi svedeni su na minimum, a ikonografski se pojavljuju ponajprije u funkciji personifikacije kralja ili dijelova zemlje nad kojima on vlada.
[271] Béatrix Midant-Reynes, »The Naqada«, 2000., str. 48.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 130.
[272] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 23; 25.
[273] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 79.
[274] Usp. Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 32-33.
[275] Isto, str. 68.

isključivo na temelju njenog izgleda teško odgonetnuti o prikazu koje se točno biljne vrste radi, ovaj enigmatičan motiv još uvijek je predmetom brojnih rasprava.[276]

Neovisno o točnoj identifikaciji, vjerojatno je kako su obje biljke rasle na području naplavne ravnice te su zbog toga korištene kao jednostavan način njezina prikazivanja.[277] Također, s obzirom na to da na floru redovno poplavljene doline Nila klimatske promjene nisu utjecale u tolikoj mjeri kao na biljne populacije okolnih savanskih i pustinjskih područja, Diana Craig Patch smatra kako prikazane vrste, neovisno o tome o kojima se točno radi, nisu bile rijetke te da nisu u međuvremenu izumrle kao što se to često tumači.[278] Nadalje, Stan Hendrickx i Merel Eyckerman izlažu mogućnost da „Naqada biljka" ima složenija simbolička značenja, koja nisu određena točnom vrstom prikazane biljke.[279] Konkretno, ona je prema ovim autorima motiv istoga pozadinskog značenja kao motiv žena koji se pojavljuje u oslicima Naqade II, s kojime je ponekad zamjenjiv.[280] Neke od glavnih polazišnih točaka za takvo objašnjenje činjenica su da se prikazi „Naqada biljke" i žena rijetko pojavljuju jedan uz drugog, zatim sličan izgled listova biljke i kose prisutne na pojedinim ženskim likovima te sličan oblik stabljike i stožastog donjeg dijela tijela navedenih likova.[281]

Na brodovima koji se nalaze prikazani na predmetima od keramike Naqade II često se nalaze palmine grane ili biljke slična izgleda (sl. 47). Uvijek su smještene samo na jednoj krajnjoj strani plovila, a brojem variraju od jedne do četiri prikazanih. Također, moguće je da su uzorci sačinjeni od ispresječenih paralelnih linija, koji su naslikani u unutrašnjosti brodova Naqade I (sl. 58), prikazi snopova papirusa ili neke druge biljke od koje su ova plovila bila izrađena.[282]

---

[276] Jacques Vandier smatra da je prikazana aloa (Jacques Vandier, *Manuel d'Archéologie égyptienne* vol 1., *Les époques de formation: La préhistoire*, Pariz: A. et J. Picard et Cie, 1952., str. 334-336.), dok Annelies Brack i Heinrich Zoller smatraju da se radi o prikazu divlje banane (Annelies Brack, Heinrich Zoller, »Die Pflanze auf der dekorierten Naquada-II-Keramik: Aloe oder Wildbanane (Ensente)«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 45 (1989.), str. 33-53.). Gwenola Graff slaže se s obje opcije (Gwenola Graff, *Les peintures*, 2009., str. 64-65.; 74.). Nadalje, Diana Craig Patch navodi mogućnost je motiv „Naqada biljke" prikaz palmina drveta istovremeno gledanog odozgo i iz profila ili šaša (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 69.).
[277] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 68.
[278] Isto.
[279] Vidi u: Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Tusks and tags: Between the hippopotamus and the Naqada plant«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt*", (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 497-570.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 44-48.
[280] Gwenola Graff, *Les peintures*, 2009., str. 64-65.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Tusks and«, 2011., str. 534.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 44.
[281] Gwenola Graff, *Les peintures*, 2009., str. 168..; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Tusks and«, 2011., str. 533.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 45-46.
[282] Björn Landström, *Ships of the Pharaohs: 4000 Years of Egyptian Shipbuilding*, New York: Doubleday and Company, 1970., str. 12; 17-19.

Na ograničenom broju predmeta iz preddinastijskog razdoblja moguće je prepoznati vodenog ljiljana,[283] koji u kasnijim razdobljima postaje simbol Gornjeg Egipta i dobiva solarne konotacije zbog toga što se otvara ujutro i zatvara preko noći.[284] Najraniji sigurno potvrđeni prizori javljaju se na nekolicini ranodinastijskih posuda izrađenih od fajanse (sl. 76) i kamena (sl. 77).[285] S obzirom na to da su navedeni predmeti najvjerojatnije služili kao spremnici u kojima su najviši slojevi društva čuvali kozmetiku,[286] moguće je da je odabir dekorativnog oblika posuda, koji imitira izgled vodenog ljiljana, vezan uz korištenje ove biljke u svrhu proizvodnje mirisnih ulja.[287] Nadalje, motiv vodenog ljiljana ili njegovih listova moguće je pronaći na još nekoliko predmeta koji su otkriveni unutar ranih svetišta te grobnica koje su pripadale kraljevima ili dvorskoj eliti.[288] Između ostalog, u oba konteksta pronađene su keramičke zvečke izrađene u obliku pupoljka navedene biljke (sl. 78), koje se tumače kao zavjetni darovi ili predmeti vezani uz pogrebne rituale.[289] Iako se zvečke pojavljuju još od Naqade I, oblik vodenog ljiljana dobivaju tek u ranodinastijskom razdoblju i to vjerojatno zbog lijepog izgleda njegova cvijeta, koji je mogao utjecati na povezivanje ove biljke s glazbom.[290] Ostali razlozi pojave motiva u ranodinastijskom razdoblju nisu jasni,[291] no njegova prisutnost na luksuznim predmetima nedvojbeno je imala elitne konotacije, odnosno bila je jedan od elemenata vizualnog jezika kojime su se viši krugovi definirali i izdvajali.[292] Osim svega navedenog, vodeni ljiljan počinje se od ranodinastijskog razdoblja pojavljivati i u korpusu najranijih hijeroglifa.[293]

[283] Egiptolozi najčešće ovu biljku nazivaju lotosom, iako se radi o biljnome rodu *Nymphaea*, odnosno o vrstama bijelog (*Nymphaea lotus L.*) i plavog vodenog ljiljana (*Nymphaea caerulea Sav.*). Indijski lotos (*Nelumbo nucifera L.*) u Egipat vjerojatno nije došao prije 525. g. pr. Kr., tj. prije prve perzijske okupacije (Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early Dynastic origin of the water-lily motif«, u: *Chronique d'Égypte; bulletin périodique de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth* 85 (2011.), str. 14-15.).
[284] Vidi u: Toby Wilkinson, *The* Thames, 2008., str. 139.
[285] Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early«, 2011., str. 17-19.
[286] Isto, str. 33.
[287] Vidi u: isto, str. 31-32.
[288] Detaljnije vidi u: isto, str. 20-22.
[289] Isto, str. 23.
[290] Isto, str. 34. Stari Egipćani često su povezivali koncepte ljepote i glazbe – npr. Hator je, između ostalog, bila božica zaštitnica oba koncepta (Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 139-145.).
[291] Za više mogućih upotreba vidi u: Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early«, 2011., str. 26-32.
[292] Isto, str. 34.
[293] Vidi u: isto, str. 25-26.

5.2. Biljke kao simboli

Kao što je vodeni ljiljan kroz cijelu faraonsku povijest označavao Gornji Egipat, tako je papirus bio simbol Donjeg Egipta, tj. delte Nila, gdje je u izobilju rastao. No, za razliku od vodenog ljiljana, papirus je služio kao oznaka za sjevernu polovicu Dviju zemalja već od kraja preddinastijskog, odnosno početka ranodinastijskog razdoblja, što je vidljivo i na već spomenutim[294] prikazima neprijatelja s Narmerove palete (sl. 15.1) i baze Khasekhemove statue (sl. 21.2), gdje prisutnost ove biljke gotovo sigurno označava provenijenciju žrtava, a samim time, barem na simboličnoj razini, i podčinjena sjeverna područja. Također, od I. dinastije oznaka za Gornji Egipat bio je hijeroglif i motiv šaša, koji se pojavljuje uz pčelu kao sastavni dio *nesu bity* titule.[295]

Motiv palme prikazane iz profila nalazi se na reljefima četiri palete Naqade III, petroglifima Zapadne pustinje i još nekoliko različitih tipova artefakata.[296] Drvo palme simbol je usko vezan uz kralja i njegovu poziciju, a najčešće je flankirano dvama žirafama (sl. 42.2) ili se pojavljuje uz ostale životinje solarnih konotacija.[297] Na temelju takvih kompozicija počivaju tumačenja Wolfharta Westendorfa prema kojima i ova biljka ima snažnu solarnu simboliku.[298] S druge strane, Krzysztof M. Ciałowicz kombinaciju ovih motiva interpretira kao simbolički prikaz ujedinjenja Egipta,[299] Eva Christiana Köhler kao simbole kaosa (žirafe) i poretka (palma),[300] a za Brucea B. Williamsa drvo palme simbol je same vladarske osobe.[301] Stan Hendrickx i Merel Eyckerman navode kako je zajednički nazivnik svih ponuđenih objašnjenja činjenica da razmatrani motiv ima pozitivne konotacije, usko vezane za poredak, moć ili samog kralja.[302] Također, oni smatraju da se „Naqada biljka“ najvjerojatnije može tumačiti kao prikaz palme te da se, nakon što nestaje krajem Naqade II, taj motiv reformulirao u ovdje razmatranu, morfološki noviju varijantu, odnosno da se samo promijenio način prikazivanja palmina drveta, dok značenja iza njega i dalje ostaju ista ili slična kao

[294] Vidi poglavlje 3.5. u ovome radu.
[295] Peter A. Clayton, *Chronicle* of, 2006., str. 218.; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 47., Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 69. Također vidi poglavlje 4.2. u ovome radu.
[296] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 835.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 47.
[297] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 834.
[298] Wolfhart Westendorf, »Uräus und«, 1978., str. 207.
[299] Krzysztof M. Ciałowicz, »Problèmes de l'interprétation du relief prédynastique tardif: Motif du palmier et des girafes«, u: *Studies in Ancient Art and Civilization 4*. Prace Archeologiczne 53., (ur.) Joachim Śliwa, Krakow, 1992., str. 16.
[300] Eva Christiana Köhler, »Re-assessment of a cylinder seal from Helwan«, *Göttinger Miszellen* 168 (1999.), str. 49-56.
[301] Bruce B. Williams, *Decorated pottery and the art of Naqada III: A documentary essay*. Münchner Ägyptologische Studien 45, München - Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1988., str. 29.
[302] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 49.

u prethodnom razdoblju.[303] U svakom slučaju, neovisno o dubljim značenjima drveta palme tijekom razmatranih vremenskih perioda, koja su nedvojbeno postojala neovisno o razini njihove složenosti, motivi ove biljke u ranodinastijskom razdoblju izgubit će na prvotnom značenju, a kasnije će biti povezivani s božicom Sešat.[304]

Na krajevima pojedinih reljefa s prikazima redova životinja, izvedenih na nekoliko tipova preddinastijskih artefakata,[305] umjesto pasa moguće je pronaći rozete.[306] S obzirom na navedeni položaj, te njihov smještaj uz isprepletene zmije u ostalim prikazima, vrlo je vjerojatno da su bile povezivane s idejom održavanja kaosa, odnosno autoritetom na određenoj razini.[307] Iako rasprave o tome koju točno biljku, ili njezin cvijet, rozeta predstavlja još traju,[308] moguće je da se i ovdje radi o motivu palme, gledane odozgo.[309] Tijekom prijelaza preddinastijskog u ranodinastijsko razdoblje rozeta počinje biti simbol kojime se označava osoba koja drži vrhovnu vlast i u tome se kontekstu pojavljuje uz lik vladara na „kadionici iz Qustula" (eng. *Qustul incense burner* [sl. 79]),[310] fragmentu glave toljage kralja Škorpiona (sl. 40) te glavi toljage kralja Narmera (sl. 16 i 17) i njegovoj paleti (sl 15.1 i 15.2).[311] Nakon Narmerove vladavine, rozeta se prestaje prikazivati uz faraona i njegove sluge, a barem od vladavine Dena postaje jedan od glavnih ikonografskih atributa božice Sešat.[312]

[303] Isto, str. 48.
[304] Vidi poglavlje 3.10. u ovome radu.
[305] Vidi poglavlje 4.2. u ovome radu.
[306] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 833.
[307] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 833.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 51.
[308] Za više o raspravama i različitim tumačenjima vidi u: Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 49-50.
[309] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 833-834.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 49-50.
[310] Vidi u: Danièle Michaux-Colombot, »New considerations on the Qustul incens burner iconography«, u: *Between the Cataracts, Part two, fasc.1 Session Papers*, (ur.) Włodzimierz Godlewski, Adam Łajtar, Varšava: Archeobooks, 2010., str. 359-370.
[311] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 833-834.; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 50. Na potonja dva predmeta rozeta možda nije vezana za kralja, nego za nosača sandala uz kojega se nalazi (Danièle Michaux-Colombot, »New considerations«, 2010., str. 359.).
[312] Stan Hendrickx, Frank Förster, »Early Dynastic«, 2010., str. 834.; Danièle Michaux-Colombot, »New considerations«, 2010., str. 362-364..; Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Visual representation«, 2012., str. 50.

6. Ostali motivi

6.1. Geometrijski motivi i uzorci

Geometrijski motivi i uzorci jedni su od najranijih i najčešćih dekorativnih i simboličkih prikaza koji se pojavljuju u likovnosti preddinastijskog razdoblja, za razliku od ranodinastijskog i sljedećih perioda gdje je, unutar već formalizirane umjetnosti, njihova zastupljenost minimalna. Najranije geometrijske motive moguće je tražiti u prapovijesnim petroglifima na lokalitetima poput el-Hosha[313] i Gharb Asuana,[314] a riječ je o prikazima ribljih zamci, motiva izgledom sličnih ljestvama, kružnicama, točkama te ravnim, zaobljenim i međusobno isprepletenim linijama (sl. 2).[315] Navedeni su motivi i dalje se zastupljeni na oslicima keramičkih predmeta Naqade I, no uz njih se počinju pojavljivati trokuti te mrežasti uzorci kojima su pojedini geometrijski likovi ili plohe ukrašeni (sl. 22 i 80).

Uz dekorativno značenje, velik broj geometrijskih motiva i uzoraka crvenosmeđih oslika na keramičkim predmetima izrađenima tijekom Naqade II ima i simboličko značenje pri čemu najčešće označavaju pejzaž, tj. daju kontekst ostalim prikazima uz koje se nalaze.[316] Primjerice, valovite „cik-cak“ linije, vrlo često organizirane u koncentrične kružnice (sl. 47 i 74), simbol su za vodu.[317] Takvo tumačenje dodatno potvrđuje istovjetan hijeroglif vode (N35[318]), koji je možda osmišljen upravo pod utjecajem spomenutog prapovijesnog motiva.[319] Nadalje, bojom ispunjeni trokuti (sl. 75 i 85) pojavljuju se mahom uz pustinjske životinje i označuju pustinjski krajolik i njemu karakteristična brda.[320] Pomoću „Z“ linija naslikan je pijesak[321] ili ptice u letu,[322] a pomoću mrežastih uzoraka (sl. 45 i 85), sačinjenih od paralelnih kosih linija koje se sijeku, mreže ili biljni materijal od kojeg su sagrađeni brodovi i pojedini elementi arhitekture.[323] Na većem broju keramičkih predmeta zastupljene

[313] Vidi u: Dirk Huyge, »Late Palaeolithic «, 2009. str. 115-118.
[314] Vidi u: Per Storemyr, »Prehistoric geometric rock art at Gharb Aswan, Upper Egypt«, u: *Sahara* 19 (2008.), str. 61-76.
[315] Isto, str. 62; 66-70.; Dirk Huyge, »Late Palaeolithic «, 2009. str. 116.
[316] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 67-77.
[317] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 67; 70.; Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 174-5; 186.; Gwenola Graff, »The Iconography on Decorated Ware«, u: *Préhistoires de l'écriture: Iconographie, pratiques graphiques et émergence de l'écrit dans l'Égypte prédynastique*, (ur.) Gwenola Graff, Alejandro Jimenez Serrano, Marseille: Presses Universitaires de Provence, 2016., str. 52.
[318] Usp. Alan Henderson Gardiner, *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford: Griffith Institute, 1957. [3. izdanje; prvo izdanje 1927.], str. 490.
[319] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 67.
[320] Isto, str. 74.
[321] Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 174.
[322] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 74.
[323] Isto, str. 74.; poglavlje 6.3. u ovome radu.

su i spirale (sl. 81), koje veličinom i brojem varaju od primjera do primjera, ali za njih je teško reći da li imaju isključivo dekorativnu ulogu ili neku drugu namjenu poput imitiranja prirodnih žila vidljivih na pojedinim vrstama kamena.[324] Potonji prijedlog mogao bi biti poduprt činjenicom da se u posljednjim podfazama Naqade II te kroz Naqadu III postepeno prestaju izrađivati kamene posude.[325] Iz toga se razloga motivi ribljih ljusaka, koji se pojavljuju na oslicima keramičkih posuda navedenih razdoblja, tumače se kao imitacija prirodnih uzoraka u breči i ostalim češće upotrebljavanim vrstama kamena.[326] S druge strane, značenje iza ukrašavanja točkama i jednostavnim linijama teže je razjasniti te su one, prema svemu sudeći, isključivo dekorativnog karaktera (sl. 82).

Kao što je već kratko napomenuto u prethodnom odlomku, geometrijski motivi i uzorci poprilično su rijetki u ranodinastijskoj umjetnosti. Njihov karakter prije svega dekorativne je naravi, a najzastupljeniji su na luksuznim predmetima visoke elite poput bjelokosnih kutija, dijelova namještaja (sl. 83) te keramici importiranoj iz Sirije i ostalih sjeveroistočnih područja.[327]

6.2. Brodovi

S obzirom na nepobitnu točnost Herodotove najčešće citirane tvrdnje u kojoj kaže da je „Egipat dar rijeke“[328], nimalo ne čudi kako je, od samog početka naseljavanja njezine naplavne ravnice, život ranih zajednica bio usko vezan uz plovila koja su omogućavala i olakšavala lov, ribolov, trgovinu te transport ljudi, stoke i tereta. Slijedom toga, plovila su vrlo rano zauzela vrlo važno mjesto u svjetonazoru, ideologiji i religiji ljudskih skupina koje su boravile uz Nil i u pustinjama koje ga okružuju,[329] a samim time simbolički motiv broda postao je jedna od predominantnih slika prisutnih u svim aspektima rane staroegipatske likovnosti. Brodovi se pojavljuju već na najranijim staroegipatskim oslicima predmeta od keramike,[330] gdje su iz ptičje perspektive prikazana stilizirana

[324] Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 188.; Gwenola Graff, »The Iconography«, 2016., str. 48.
[325] Gwenola Graff, »The Iconography«, 2016., str. 48.
[326] Vidi u: isto
[327] Vidi u: H. J. Kantor, »The relative chronology of Egypt and its foreign correlations before the late Bronze Age«, u: *Chronologies in Old World Archaeology*, (ur.) Robert W. Ehrich, Chicago: University of Chicago Press, 1965., str. 15.; William Stephenson Smith, *The Art*, 1988., str. 36-37.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 133-135.
[328] Hdt. II. 5.
[329] Usp. Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism in Predynastic and Early Dynastic Egypt: An Ethno-Archaeological Approach«, u: *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* vol. 17 (2018.), str. 178.
[330] Riječ je o oslicima keramičkih predmeta Naqade I.

plovila manjih dimenzija (sl. 58).[331] Gotovo su uvijek oslikana unutar scena ritualnog lova na krokodile i nilske konje, koji je bio snažna metafora održavanja pravilnog kozmičkog balansa.[332] Ljudi koji sudjeluju u lovu na pojedinim prikazima stoje u brodovima, dok na ostalim nedostaju ljudske figure.[333] Nije sasvim jasno da li je njihova odsutnost kompozicijski uvjetovana ili iza nje postoje neki složeniji razlozi, no i u takvim scenama jasno je da se radi o lovu zbog toga što je uz brod, koji sada sam preuzima ulogu ubijanja opasnih životinja, prikazan harpun.[334] Također, na brodovima Naqade I ponekad se pojavljuje manji broj vesala, a trupovi su ukrašeni mrežastim uzorcima (sl. 58) koji vjerojatno označuju teksturu i materijal od kojega su plovila izrađena.[335]

Brodovi prikazani iz profila na keramici Naqade II (sl. 47) standardiziraniji su od onih prijašnjeg razdoblja, kao uostalom i svi ostali motivi. Prema broju vesala moguće je zaključiti kako su brodovi u ovom razdoblju bili mnogo veći, a na njima se dodatno prikazuju brodske kabine i stjegovi.[336] S iznimkom jednog primjera, ovi brodovi nisu nikada povezivani s lovom,[337] a na temelju usporedbi s primjerima kasnijih razdoblja i konteksta nalaza interpretiraju se kao pogrebne i/ili božanske barke,[338] iako je moguće da su već u prapovijesti imale i druga pozadinska značenja. Takvu tvrdnju svakako bi potvrdili prikazi brodova na oslikanom tekstilu iz Gebeleina (sl. 44) i procesije barci na zidnom osliku grobnice 100 u Hierakonpolu (sl. 11), u kojima se često traže paralele plovilima oslikanim na keramičkim predmetima.

U dekorativnom programu hierakonpolske grobnice 100 ne nedostaje političkih konotacija pa se tako i brodovi, koji se nalaze unutar šire ikonografske sheme iskaza moći, sačinjene od motiva poput „Gospodara životinja“, lovca i ljudskog lika koji toljagom ubija neprijatelja, vjerojatno mogu promatrati u istom kontekstu. U dvama redovima zapadnog zida prikazana je procesija,[339] koju čini šest brodova – pet srpastog oblika i bijele boje te jedan crne boje i uzdignutog pramca. Razlozi iza

[331] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 127.; Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 63.; Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 174.
[332] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 129.; Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 63.; Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 174.
[333] Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 174.
[334] Isto.
[335] Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 63.
[336] Isto, str. 64-65.
[337] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 129.
[338] Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 79.
[339] John Romer, *A History*, 2013., str. 91.

drugačijeg prikazivanja potonjeg broda,[340] čiji je oblik vjerojatno izveden iz prikaza mezopotamskih plovila,[341] još nisu sasvim razjašnjeni,[342] ali razvidno je kako je istoga usmjerenja kao i ostali brodovi te da i on sudjeluje u procesiji. Objašnjenja o tome koji je događaj oslikan ne nedostaju, a variraju od toga da se radi o nekom važnom festivalu[343] do toga da je oslikana pogrebna svečanost, iako to, neovisno o ostalim pogrebnim konotacijama i samome kontekstu, nije vjerojatno s obzirom na činjenicu da je na jednom od brodova prikazan lik vladara kojemu je grobnica, čini se, pripadala.[344] Nasuprot tome, važno je navesti kako pojedini autori, poput Johna Romera, smatraju kako spomenuta, ali i ostala predložena, tumačenja počivaju na previše nepoznanica.[345] Također, ako su kasnija religijska i filozofska promišljanja starih Egipćana indikator, jedno značenje ne mora nužno poništavati drugo. Upravo suprotno, staroegipatski simbolizam izuzetno je kompleksan i komplementaran čak i kada se na prvu čini da se pojedine ideje nije moguće kombinirati. Tako je vjerojatno da su, neovisno o ostalim značenjima, brodovi iz grobnice 100 (ali i s ostalih predmeta povezivanih s ranim vladarima poput „kadionice iz Qustula" [sl. 79] ili bjelokosne drške „noža iz Gebel el-Araka" (sl. 29.2) bili i vrlo rani simbol moći i statusa.[346]

Motiv broda moguće je pratiti i kroz veći broj trodimenzionalnih modela izrađenih od keramike (sl. 45), drveta, bjelokosti i različitih vrsta kamena,[347] koji su pronađeni u naseljima, grobovima i votivnim depozitima,[348] ali i na na kamenim paletama,[349] te mnoštvu petroglifa, koji se primarno nalaze u Istočnoj pustinji (sl. 46, 48 i 52). Stan Hendrickx naglašava kako postoje brojne razlike između motiva plovila koji pripadaju stijenskoj umjetnosti i onoj s oslika keramičkih predmeta, zbog čega smatra kako se prve teško može smatrati pogrebnim barkama.[350] Samo neke od njih su:

[340] Važno je napomenuti kako se sličan brod pojavljuje i na nekim ostalim prikazima, kao što su npr. oni na dršci „noža iz Gebel el-Araka" ili „kadionici iz Qustula".
[341] Kathryn A. Bard, »The Emergence«, 2000., str. 66.
[342] Rani su ga istraživači objašnjavali kao brod stranih osvajača (eng. *master race*), dolaskom kojih su pokušavali objasniti početke staroegipatske faraonske povijesti (usp. Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 147.).
[343] Vidi u: Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 175.
[344] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 158.
[345] Vidi u: John Romer, *A History*, 2013., str. 91-93.
[346] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 131.; Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 81.
[347] Dorian Vanhulle, »Preliminary Observations on Some Naqadian Boat Models. A Glimpse of a Discrete Ideological Process in Pre-pharaonic Arts«, u: *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, (ur.) Jacek Kabaciński et al., Poznań: Poznań Archaeological Museum, 2018., str. 290.
[348] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 132.
[349] Usp. Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 63.; Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 197.
[350] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 130.; Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 81.

činjenica da oslikane keramičke posude nastaju uz Nil, a plovila s petroglifa daleko od njega; dominacija ženskih likova u oslicima nasuprot muškim (i ponekad naoružanim) likovima koji prevladavaju iznad pustinjskih prikaza brodova te česti prikazi životinja na ili uz pustinjske motive plovila.[351] Navedene razlike ovom autoru poslužile su, u kombinaciji s nešto kasnijim scenama vojnih pobjeda,[352] kao polazište za objašnjenje brodova kao simboličkog motiva pozitivnih sila koje pobjeđuju kaos.[353] Ipak, takvo viđenje ne može biti univerzalno primjenjivo za sve navedene motive ili biti jedino značenje za pojedine, izdvojene primjere. Primjerice, brodovi na kojima su gotovo sigurno prikazana božanstva[354] (sl. 52) ili pokojnici[355] (sl. 48) zasigurno su u većoj mjeri bili upravo eshatološkog karaktera. Također, treba uzeti u obzir da su postojali snažni kontakti između nilotičkih i pustinjskih zajednica, o čemu svjedoče i brojne sličnosti u likovnosti pa se tako upravo u stijenskoj umjetnosti mogu pronaći najbliže paralele poznatoj sceni iz grobnice 100.[356] Dodatnu mogućnost shvaćanja brodova pustinjske umjetnosti ne samo kao simbola moći, nego i kao religioznog motiva, ako je točna, mogla bi potvrditi i pretpostavka[357] Tobyja Wilkinsona da su lokacije na kojima su se razmatrani motivi urezivali često imale dublje duhovno značenje kao mjesto gdje dolazi do susreta „ovog“ i „onog“ svijeta, odnosno kao mjesta gdje obitavaju više sile.[358]

Tijekom I. dinastije motiv broda postaje rijedak i polako gubi svoje složeno ikonografsko značenje.[359] Najbolji pokazatelj smanjene važnosti zasigurno je prikaz, obezglavljenim neprijateljima superponiranog, broda manjih dimenzija u kojemu je prikazan sokol, a nalazi se u gornjem desnom kuta prednje strane Narmerove palete (sl. 15.2). Sokol je na isti način prikazan i na bjelokosnom češlju kralja Đeta (sl. 84) u jednom od svega nekoliko ranodinastijskih tipova prikaza Horusa, u kojemu bog

[351] Isto.
[352] Dobar primjer za to je petroglif na lokalitetu Gebel Sheikh Suleiman, gdje je zarobljenik prikazan zavezan za brod ispod kojega se nalaze ostale mrtve žrtve rata (Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 81.; Bruce B. Williams, »Relations between Egypt and Nubia in the Naqada Period«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 90.).
[353] Stan Hendrickx, Merel Eyckerman, »Continuity and change«, 2010., str. 131.; Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 81.
[354] Usp. Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 150-152.
[355] Usp. isto, str. 152-153.
[356] Primjerice, procesije brodove mogu se naći i u Istočnoj pustinji (vidi u: Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 157-158.). Za daljnje paralele vidi i u: Dirk Huyge, »The Painted Tomb, rock art and the recycling of Predynastic Egyptian imagery«, u: Archéo-Nil 24 (2014.), str. 93-102.
[357] Autor ju temelji na usporedbi s drugim svjetskim kulturama (vidi u: Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 159.).
[358] Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 138: 158-9.
[359] Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 177.

putuje nebom u kozmičkom brodu.[360] Također, brodovi se uz *serekh* pojavljuju kao teritorijalne oznake na Sinaju i u Gornjoj Nubiji, ukazujući na faraonovu dominaciju tim područjima.[361] Modeli brodova su kao grobni prilozi u ranodinastijskom razdoblju nestali, a umjesto njih uz grobnice visokih dužnosnika na lokalitetima poput Abu Ravaša, Helvana i Sakare[362] te uz Šunet ez-Zezib[363] pokopane su prave barke.[364] Zaključno, brod i njegovi važniji dijelovi ušli su u sustav hijeroglifskog pisma, gdje čine nekoliko znakova.[365]

6.3. Motivi arhitektonskih elemenata i zdanja

Najzastupljeniji motivi arhitekture tijekom preddinastijskog razdoblja oni su vezani za brodove. Konkretno, riječ je o brodskim kabinama (sl. 47) koje se pojavljuju na plovilima oslika Naqade II, a najčešće su pravokutnog oblika, ispunjene paralelnim horizontalnim linijama te zaključene dvjema polukrugovima s gornje strane. Na brodovima stijenske umjetnosti kabine se rijeđe pojavljuju i izvedene su pomoću obrisnih linija jednostavnih geometrijskih likova, no oni ne moraju uvijek sugerirati postojanje brodske arhitekture. Primjerice, polukružna „brdašca" najvjerojatnije su prikaz tereta prekrivenog navlakom.[366]

U ostalim motivima Naqade II teško je nedvojbeno prepoznati kopnena arhitektonska zdanja i elemente, no postoje dva prikaza na keramičkim predmetima koji se vrlo uvjerljivo mogu tumačiti na taj način. Prvi od njih su pravokutnici ispunjeni mrežastim uzorkom, koji flankiraju neispunjeno

[360] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 156.
[361] Pierre Tallet, Claire Somaglino, »Une campagne en Nubie sous la Ière dynastie: La scène nagadienne du Gebel Sheikh Suleiman comme prototype et modèle«, u: *NeHeT* 1 (2014.), str. 1-46.; Pierre Tallet, *La zone minière du Sud-Sinaï II. Les inscriptions pré- et protodynastiques du Ouadi 'Ameyra*, Kairo: Institut français d'archéologie orientale, 2015.; Dorian Vanhulle, »Boat Symbolism«, 2018., str. 177.
[362] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 11; 21.
[363] Sa zapadne strane Šunet ez-Zeziba ukopano je čak dvanaest brodova (vidi u: isto, str. 21; 78; 126; 212; 221-222.).
[364] Oni na neki način nagovješćuju barke koje će tijekom Starog kraljevstva biti pokapane uz piramidalne komplekse. Od njih svakako su najpoznatije one pronađene uz Keopsovu piramidu 1954. godine (za više vidi u: Nicholas Reeves, *Ancient Egypt: The Great Discoveries*, London: Thames & Hudson, 2000., str. 203-205.; Mark Lehner, *The Complete Pyramids*, London: Thames & Hudson, 2008., str. 118-119.).
[365] Vidi u: Alan Henderson Gardiner, *Egyptian Grammar*, 1957., str. 498-499.
[366] Bruce B. Williams, »Relations between«, 2011., str. 84.

središnje polje[367] (sl. 85) te se često nalaze oslikani ispod drški posuda.[368] Prazno polje moglo bi biti ulaz, drška nadvratnik, a mrežasti uzorak gotovo sigurno označava trsku, rogoz ili slični biljni materijal od kojega je arhitektonski element izveden.[369] Takvo tumačenje dodatno potvrđuju kasnije paralele, odnosno činjenice da su navedeni motivi morfološki gledano srodni lezeniranoj arhitekturi i njenim dvodimenzionalnim prikazima Naqade III i cijelog ranodinastijskog razdoblja te da se u potonjem periodu mrežasti uzorci nalaze upravo na prikazima arhitekture.[370] S obzirom na mlađa, arheološki potvrđena slična zdanja[371] te morfologiju dvodimenzionalnih prikaza i, prema svemu sudeći, pojavu unutar ikonografskog programa ritualnog karaktera, najuvjerljivije je objašnjenje da navedeni motivi prikazuju palisade ograđenih prostora, u kojima su se odvijale ritualne aktivnosti.[372] Drugi motiv navedenog razdoblja, koji bi mogao prikazivati neki lakši i manje trajan arhitektonski element, dva su reda paralelnih horizontalnih linija koje se dotiču, ali nisu u istim visinama.[373] Moguće je da se radi o ogradama od trstike koje su, za razliku od prethodnog motiva, na neki način povezane s brodovima i njihovim značenjem,[374] no takvo objašnjenje ne počiva na jednako uvjerljivoj argumentaciji, a motiv bi mogao prikazivati i brojne ostale predmete, vodu, ptice ili nešto sasvim drugo.

Uz ograđene prostore i arhitekturu dinamiziranu lezenama, u Naqadi III i ranodinastijskom razdoblju prevladavaju još tri dodatna motiva arhitektonskih zdanja. Prvi od njih moguće je pratiti na predmetima poput Bikove (sl. 64.1) ili Narmerove palete (sl. 15.2), gdje su prikazane fortifikacije, tj. utvrđeni urbani centri.[375] Fortifikacije su na obje palete prikazane uz personifikaciju kralja kao bika koji gazi neprijatelja, ukazujući na to da se radi o osvojenim naseljima u kojima su obitavali poraženi

[367] Na pojedinim primjerima pojavljuje se više polja s mrežastim uzorkom, a samim time i više otvora između njih (Gwenola Graff, Merel Eyckerman, Stan Hendrickx, »Architectural Elements on Decorated Pottery and the Ritual Presentation of Desert Animals«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 441-442.). Također, uz najčešći mrežasti uzorak na pojedinim primjerima zastupljeni su i slične varijacije poput uzorka šahovnice (isto, str. 446.).
[368] Gwenola Graff, Merel Eyckerman, Stan Hendrickx, »Architectural Elements«, 2011., str. 437-440.
[369] Isto, str. 441-442.
[370] Isto, str. 441; 448.
[371] Vidi u: Renée F. Friedman, »Hierakonpolis Locality HK29A: The Predynastic Ceremonial Center Revisited«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* 45 (2009.), str. 79-103.; Thomas Hikade, »Origins of monumental architecture: Recent excavations at Hierakonpolis HK29B and HK25«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 81-108.
[372] Gwenola Graff, Merel Eyckerman, Stan Hendrickx, »Architectural Elements«, 2011., str. 448; 461.
[373] Isto, str. 448-451.
[374] Isto.
[375] Usp. David O'Connor, »The Narmer«, 2011., str. 148.

neprijatelji. Na sličan fortifikacije su, kao neprijateljska utočišta, izvedene na nekoliko predmeta ispod ostalih personifikacija faraona koje ih sravnjuju sa zemljom. Primjerice, na Libijskoj paleti (eng. *Libyan Palette*) iznad fortifikacija prikazani su stjegovi i zoomorfni simboli faraonske moći (sl. 65.2). Oni u rukama drže alatku *mer* i uništavaju utvrđene prostore iznad kojih se nalaze hijeroglifi kojima su vjerojatno zabilježeni toponimi ili etnonimi.[376] S druge strane, za motive fortifikacija koji se uz brodove pojavljuju na pločicama iz vremena vladavine faraona Ahe vjerojatnije je da se pojavljuju u kontekstu postavljanja hramskih temelja, nego da su dio scena iskazivanja faraonske vojne moći.[377] U svakom slučaju, neovisno o kontekstu, predmetu, lokalitetu i mediju u kojemu su izvedeni, stilizirani zidovi fortifikacija gotovo uvijek su prikazani iz ptičje perspektive u obliku polukruga, kruga ili kvadrata na kojima se nalaze pravokutni ili kvadratni istaci.

Sljedeći, već ukratko opisani,[378] motiv arhitekture zastupljen u likovnosti ranodinastijskog razdoblja je „*Sed* platforma", a po prvi puta pojavljuje se na glavi toljage kralja Narmera (sl. 16 i 17).[379] Sastoji se od triju glavnih dijelova po kojima ga je moguće prepoznati na prikazima koja pripadaju I. dinastiji, ali i kasnijim razdobljima.[380] To su stepeništa s obiju strana strukture, dvostruko prijestolje i dvostruki baldahin.[381] Naravno, u dvodimenzionalnim prikazima nije bilo moguće izvesti vidljivima sve elemente, zbog toga što su prikazani iz profila te su se zbog toga međusobno preklapali, no na njihovo postojanje najbolje ukazuje sačuvana platforma (sl. 86) iz Đoserovog piramidalnog kompleksa, sa samog početka III. dinastije.

Motivi svetišta pojavljuju se na širokom rasponu predmeta Naqade III i ranodinastijskog razdoblja, a uključuju otiske pečata, glave toljaga, ceremonijalne palete i keramičke predmete. Najčešće se radi o vrlo jednostavnim pravokutnim ili kvadratnim strukturama koje su ravno ili polukružno zaključene, a neke su prikazane i s krovom na dvije vode.[382] Ovisno o hijeroglifima, stjegovima, kipovima božanstva i ostalim objektima koji se nalaze prikazani unutar ili uz svetišta, moguće je zaključiti gdje su se neka od njih nalazila ili kojem su božanstvu bila posvećena.[383] Na

[376] Marc J. LeBlanc, »The Zoomorphic«, 2015., str. 234-235.
[377] Isto, str. 237.
[378] Vidi poglavlje 3.4.2. u ovome radu.
[379] Alexei A. Krol, »The Representation«, 2001., str. 28.
[380] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 215.
[381] Alexei A. Krol, »The Representation«, 2001., str. 28-29.
[382] Svetište koje ima krov na dvije vode moguće je vidjeti na glavi toljage kralja Narmera (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 57-58.).
[383] Takvi primjeri brojni su pa će ovdje biti navedeni samo neki od njih: na drvenoj pločici iz vladavine faraona Ahe prikazano je svetište posvećeno Neit (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 190; Kathryn A. Bard, »The

reljefima su zastupljeni i prikazi prijenosnih struktura istog karaktera, poput one izvedene u reljefima glave toljage kralja Narmera (sl. 16 i 17), u kojoj sjedi ženski lik.[384] Također, pojedini modeli votivnog karaktera ponekad su izvedeni u obliku svetišta.[385]

6.4. *Palace façade* i *serekh*

Jedini dekorativni i simbolički arhitektonski motiv koji će biti obrađen u ovome radu lezenirana su vanjska zidna oplošja (poznatija pod francuskim terminom *palace façade*[386]), karakteristična za ranodinastijske mastabe visokih dužnosnika i faraonske pogrebne građevine (sl. 19) koje su omeđivale ritualni prostor, a nalaze se u Abidu.[387] Najraniji arheološki potvrđeni primjeri ovog motiva datirani su na sam prijelaz Naqade III u ranodinastijsko razdoblje,[388] no postoje i raniji likovni prikazi u kojima ga se može prepoznati pa je moguće zaključiti da je arhitektura s vanjskim oplošjem dinamiziranim na ovaj način postojala već tijekom Naqade II.[389] Upravo je obrada i datacija navedenih dvodimenzionalnih prikaza jedan od najvažnijih aspekata u novijim pokušajima određenja podrijetla navedenog arhitektonskog motiva. Naime, tijekom 20. st. autori su smatrali kako je lezenirana arhitektura još jedan od mezopotamskih utjecaja iz kojih inspiraciju crpi rana staroegipatska likovnost,[390] no krajem prošlog i početkom ovog stoljeća pojavila su se nova objašnjenja, koja ukazuju na to da početke ovog tipa arhitekture najvjerojatnije ipak treba tražiti u Egiptu.[391] Neovisno o tome

---

Emergence«, 2000., str. 82.), a na otisku pečata iz vladavine Narmera struktura na kojoj se uz bukranij nalaze krokodili pa se, na temelju kasnijih paralela, tumači se kao svetište boga Sobeka (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 256.). Ptah je unutar svetišta prikazan na već spomenutoj sedrenoj posudi iz sredine I. dinastije (isto, str. 253; poglavlje 3.10.), a zdanje s krovom na dvije vode, koje se nalazi prikazano na glavi toljage kralja Narmera, svetište je grada Buta (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 57-58.).

[384] Najvjerojatnije je riječ o kipu ženskog božanstva (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 232.)

[385] Usp. Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 226-227..; Diana Craig Patch, »Early Dynastic«, 2011., str. 150.

[386] Unatoč imenu, ovaj motiv ne pojavljuje se isključivo na palačama i kraljevskim spomenicima. Baš naprotiv, motiv je najzastupljeniji na privatnim grobnicama visokih dužnosnika.

[387] Vidi u: Stan Hendrickx, »Arguments for an Upper Egyptian Origin of the Palace-façade and the *Serekh* during Late Predynastic – Early Dynastic times«, u: *Göttinger Miszellen* 184 (2001.), str. 87-89. Također, vidi poglavlje 2.2.

[388] Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 86.

[389] Alejandro Jiménez-Serrano, »The Origin of the Palace-Façade as Representation of Lower Egyptian elites«, u: *Göttinger Miszellen* 183 (2001.), str. 71-82.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 192.; Alejandro Jiménez-Serrano, »The Funerary Meaning of the Niched Architecture in Egypt during the Third Millennium BC«, u: *Göttinger Miszellen* 213 (2007.), str. 24.

[390] Vidi u: Henri Frankfort, »The Origin of Monumental Architecture in Egypt«, u: *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941.), str. 329-358.; Walter Bryan Emery, *Archaic Egypt*, Harmondsworth: Penguin Books, 1961., str 40.

[391] Thomas von der Way navodi kako arhitektonska, za razliku od ostalih ikonografskih rješenja, ne mogu doći indirektno, odnosno da je za njihovo prenošenje potreban osobni kontakt (Thomas von der Way, »Indications of Architecture with Niches at Buto«, u: *The Followers of Horus. Studies Dedicated to Michael Allen Hoffman*, (ur.) Renée Friedman, Barbara

odakle je inspiracija došla, vanjska oplošja zidova s naizmjeničnim lezenama i nišama ubrzo su počela biti vizualni simbol u prostoru kojime se iskazivala moć najviših slojeva društva u preddinastijskom razdoblju,[392] a potom kralja i njegove institucije krajem navedenog i kroz cijelo preddinastijsko razdoblje.[393] *Palace façade* se zbog toga pojavljuje na privatnih grobnicama najviših ranodinastijskih dužnosnika kako bi ukazao na status njihovih vlasnika, koji je ovisio o blizini i bliskosti s faraonom.[394] Kao takav, motiv se na mastabama zadržao se sve do III. dinastije, nakon koje nestaje na svim lokalitetima osim u Nekhebu gdje se kao "element tradicionalizma"[395] pojavljuje i u IV. dinastiji. Nadalje, prikazi lezenirane arhitekture u ranodinastijskom razdoblju izvode se na brojnim predmetima poput bjelokosti, pečata ili ukrašenih kutija manjih dimenzija.[396] Od Starog kraljevstva motiv će se pojavljivati i na sarkofazima te će uz njega usko biti vezana pojava i morfologija lažnih vrata.[397]

Prikaz isječka jednog dijela lezeniranog zidnog omotača kraljevske palače,[398] uz Horusovo ime faraona koje je ispisano unutar njega i prikaza sokola koji se na njemu nalazi, čini uobičajeni *serekh* ranodinastijskog razdoblja (sl. 17, 35, 37, 71 i 84).[399] Ipak, prvi preddinastijski[400] primjeri *serekha* jednostavnije su naravi te je na njima prikazan tek isječak lezenirane arhitekture, bez ostalih navedenih elemenata.[401] Takvi motivi urezani su na velikom broju keramičkih posuda u kojima se čuvalo vino, pronađenima ne samo u cijelome Egiptu, nego i u Nubiji te Levantu,[402] a toliko su česti

Adams, Oxford: Oxbow Books, 1992., str. 220.). Josep Cervelló Autuori na temelju afričkih primjera smatra kako *palace façade* ne nastaje pod stranim utjecajem (Josep Cervelló Autuori, »¿Un precedente del serej faraónico en la paleta predinástica de la caza?«, u: *Aula Orientalis* 13 (1995.), str. 174.). Na takvo tumačenje nadovezuju se Alejandro Jiménez-Serrano i Stan Hendrickx, no dok prvi od njih smatra kako početke navedenog motiva treba tražiti na području Donjeg Egipta (Alejandro Jiménez-Serrano, »The Origin«, 2001., str. 71-82.; Alejandro Jiménez-Serrano, »Chronology and Local Traditions: the representation of power and the royal name during the Late Predynastic period«, u: *Archéo-Nil* 13 (2003.), str. 108-110.), potonji navodi mogućnosti njegova Gornjoegipatskog podrijetla (Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 85-110.).

[392] Alejandro Jiménez-Serrano, »The Origin«, 2001., str. 72.
[393] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 192-193.
[394] Isto, str. 193.
[395] Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 82.
[396] Isto, str. 89.
[397] Isto, str. 89;99.; Alejandro Jiménez-Serrano, »The Funerary«, 2007., str. 30-34.
[398] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 192.
[399] Alejandro Jiménez-Serrano, »The Origin«, 2001., str. 72.
[400] Riječ je primarno o predmetima koji se mogu datirati u Naqadu III (Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 90-96.; John Romer, *A History*, 2013., str. 168.)
[401] Edwin van den Brink dijeli ih u dvije skupine: jednostavne (eng. *plain* serekhs), koji imaju izvedene vertikalne linije, i anonimne (eng. *anonymous* serekhs), kojima je u gornjoj zoni horizontalnom linijom naznačeno dodatno polje (Edwin C. M. van den Brink, »The Incised Serekh-Signs of Dynasties 0-1, Part I: Complete Vessels«, u: *Aspects of Early Egypt*, (ur.) A. Jeffrey Spencer, London, 1996., str. 140-158.; Edwin C. M. van den Brink, »The Pottery-Incised Serekh-Signs of Dynasties 0-1 Part II: Fragments and Additional Complete Vessels«, u: *Archeo-Nil* 11 (2001.), str. 23-100.)
[402] Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 90; 93., John Romer, *A History*, 2013., str. 167-170.

da ih John Romer naziva svojevrsnim "logom kasnonaqadskog internacionalizma".[403] Konkretnije, njihova uloga bila je označiti vlasništvo nad navedenim proizvodima, odnosno njihovog proizvođača ili imanje s kojeg potječu.[404] Na većini preddinastijskih primjera ne nalazi se sokol, no to ne znači da posve izostaje, što potvrđuju i rijetki primjeri motiva u kojima su izvedene dvije navedene ptice.[405] Vjerojatno je da su se sokol i *serekh* kao vladarski simboli razvijali neovisno jedan od drugog, a tek potom bili spojeni.[406] Sokol (bog Horus) prikazivan je iznad kraljevskog imena svih vladara I. i II. dinastije, s iznimkom Peribsenovih *serekha*, nad kojima se nalazi „Set-životinja" (sl. 69) i onih Khasekhema iznad kojih su prikazane obje životinje. Pretpostavlja se da je Peribsenova odluka da promijeni *serekh*, kao i ponovni odabir Abida kao mjesta posljednjeg počivališta, posljedica političke situacije, odnosno činjenice da je ovaj faraon možda vladao samo Gornjim Egiptom ili bio uzurpator koji je došao na vlast.[407] Neovisno o točnim događajima i Peribsenovoj ulozi u njima, jasno je kako su monarhiji krajem II. dinastije postojali problemi, koje je u velikoj mjeri riješio Khasekhem.[408] Odabir ovog faraona da prikaže „Set-životinju" i sokola kao sastavne dijelove *serekha* posljedica je težnje da ga se, nakon svih nemira, vidi kao neprikosnovenog vladara Dviju zemalja.[409] Njegovi nasljednici još će kroz III. dinastiju koristiti *serekh*, a u razdobljima koja će uslijediti faraoni će ga odbaciti kao primaran način zabilježavanja vladarskih imena nauštrb kartuša u kojima će dati ispisivati svoj *nomen* (vlastito ime) i *prenomen* (vladarsko ime).

6.5. Kraljevske regalije

Kraljevske regalije u likovnosti su, kao i u stvarnome svijetu, omogućivale faraonu da na najjednostavnijoj razini istakne svoju poziciju. Nekoliko je insignija koje su se pojavile krajem preddinastijskog i tijekom ranodinastijskog razdoblja te su se, s ciljem ukazivanja na vladarev najviši status i pojedine aspekte njegove vlasti, upotrebljavale kao sastavni dio vladarske ikonografije kroz cijelu faraonsku povijest. Usto, pojedine regalije pojavljivale su se u rijeđim slučajevima kao zaseban

[403] John Romer, *A History*, 2013., str. 168.
[404] Isto, str. 167.
[405] Stan Hendrickx, »Arguments for«, 2001., str. 96.
[406] Isto.
[407] Michael A. Hoffman, *Egypt before*, 1980., str. 351.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 75.
[408] Za više o njegovoj vladavini vidi u: Michael A. Hoffman, *Egypt before*, 1980., str 348-354.; Aidan Dodson*, Monarchs of the Nile*, London: Rubicon Press, 1995., str. 18-21.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 77-79.; Peter A. Clayton, *Chronicle* of, 2006., str. 218.; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 64-67.
[409] Isto.

motiv[410] te je zbog toga, kao i boljeg razumijevanja staroegipatske ikonografije uopće, potrebno kratko se osvrnuti na njih.

Najraniji štap koji je označavao neku vrstu političkog ili religioznog autoriteta pronađen je u grobu na lokalitetu el-Omari i datira se u sredinu 5. tis. pr. Kr,[411] a fragmenti drvenih štapova, koji su imitirali svežanj trske, u ranodinastijskim kraljevskim grobnicama u Abidu i jednoj mastabi u Sakari.[412] S različitim tipovima dugačkog štapa su, također, nekoliko puta prikazani faraoni I. dinastije, no, za razliku od svih navedenih predmeta, u daljnjoj će staroegipatskoj vladarskoj ikonografiji dominirati tri različita tipa žezla. Prvi od njih je pastirski štap *heka*, čije je arheološki potvrđene primjere moguće pratiti još od Naqade II.[413] Riječ je o jednostavnom pastirskom štapu s kukom na vrhu, hijeroglif kojega se unutar sustava staroegipatskog pisma koristi u pisanju riječi „vladar".[414] Uz njega faraoni barem od vladavine Ninećera najčešće drže bič *nehah* (sl. 38 i 39), koji je već na pojedinim prikazima ranijih vladara (sl. 13, 37 i 71) imao samostalnu ulogu simbola kraljevske vlasti.[415] U korištenju obaju žezla vidljivi su snažni utjecaji stočarske tradicije na vizualan jezik i ideološka promišljanja starih Egipćana. Preciznije, *neheh* je kao oruđe za tjeranje stoke predstavljao faraonov agresivniji i zapovjednički aspekt, dok je značenje *heke* vezano uz faraonovu ulogu pastira koji štiti i vodi svoje podanike.[416] Uz spomenute, faraon je ponekad bio prikazivan i s *was* žezlom, iako je ono prije svega bilo božanski atribut.[417] *Was* žezlo po prvi puta se pojavljuje u I. dinastiji, a sastoji se od dugačkog štapa na čijem je vrhu izvedena stilizirana životinjska glava, a na dnu dva manja izdanka (sl. 84).[418] Ono je jedan od atributa moći, što je dodatno potvrđeno činjenicom da se unutar hijeroglifskog pisma čita kao riječ „vlast".[419]

Faraon je već tijekom ranodinastijskog razdoblja mogao birati između Bijele (sl. 15.1, 20.1-22.2, 37-40, 71 i 79), Crvene (sl. 15.2, 16, 17, 24, 46 i 71) i Dvostruke krune (sl. 88), ovisno o tome koji je aspekt svoje vladavine htio naglasiti u pojedinim prilikama. Iako su i Crvena i Bijela kruna

[410] Primjerice, Crvena kruna na keramičkoj posudi Naqade I (vidi dalje u poglavlju) ili unutar svetišta na bjelokosnoj pločici iz Abida (vidi u: Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 245.)
[411] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 158.; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 43.
[412] Henry G. Fischer, »Notes on Sticks and Staves in Ancient Egypt«, u: *Metropolitan Museum Journal* Vol. 13 (1978.), str. 21..; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 158.
[413] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 160.
[414] Isto, str. 160..; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 43.
[415] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 161.
[416] Isto, str. 160-161.; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 43.
[417] Henry G. Fischer, »Notes on«, 1978., str. 21.
[418] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 160.
[419] Isto.

podrijetlom iz Gornjeg Egipta,[420] prva je već od početka preddinastijskog razdoblja počela biti povezivana s Donjim, a druga s Gornjim Egiptom. Crvenu krunu po prvi je puta moguće prepoznati na keramičkoj posudi kasne Naqade I (sl. 87),[421] a sastoji se od ravnog donjeg dijela na kojemu se nalazi izdanak u obliku rila te većeg vertikalnog naglaska sa stražnje strane. Bijela kruna duguljastog je i stožastog oblika, s gomoljastim završetkom, a po prvi se puta pojavljuje u Gornjoj Nubiji tijekom Naqade III.[422] Sredinom I. dinastije obje krune spojene su u jednu,[423] tj. Dvostruku (sl. 88), krunu, kojom se izražavala faraonova vlast nad Dvije zemlje. U isto se vrijeme javljaju i jedini prikazi ranodinastijskog razdoblja u kojima je faraon izveden s pokrivalom za glavu različitim od krune.[424] Na njima Den nosi dugačko pokrivalo za glavu *khat* (sl. 35).

Kada su krajem preddinastijskog i početkom ranodinastijskog razdoblja nestali prikazi snažnih životinja kao personifikacije vladara, ideja utjelovljenja snažnih prirodnih sila počela se izražavati na suptilniji način. U tome procesu dijelom faraonskih insignija postao je bikov rep (sl. 15.1 i 15.2), koji će se kao simbol kraljevske potentnosti i snage zadržati kroz cijelu staroegipatsku povijest.[425] U navedenom razdoblju faraon se počinje prikazivati i s lažnom bradom, koja se isto tako zadržala u kasnijim razdobljima. Bradati ljudski likovi česti su u staroegipatskoj likovnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja, no od Starog kraljevstva nadalje postat će rijedak izuzetak,[426] a lažna će brada biti pričvršćena pomoću dvaju konopca ili žica isključivo na faraonovom licu, na onaj način kao što je to prikazano već na Narmerovoj paleti (sl. 15.1 i 15.2). Naposljetku, u ranodinastijskom razdoblju treba tražiti početke prikazivanja *ureusa*,[427] koji se po prvi puta javlja na bjelokosnoj pločici faraona Dena (sl. 35).[428] Njegova namjena primarno je bila apotropaičnog karaktera, a navedeni primjer jedan je od tek dvaju poznatih prikaza ovog kraljevskog atributa prije III. dinastije.[429]

---

[420] Isto, str. 163; Toby Wilkinson, *The Rise*, 2010., str. 44.
[421] Elise J. Baumgartel, »Some Remarks on the Origins of the Titles of the Archaic Egyptian Kings«, u: *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 61 (1975.), str. 28.; Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 80-81.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 163.
[422] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 165.
[423] Elise J. Baumgartel, »Some Remarks«, 1975., str. 29.; Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 167.
[424] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 167.
[425] Isto, str. 162.; Marc J. LeBlanc, »The Zoomorphic«, 2015., str. 241.
[426] Stan Hendrickx, Marleen De Meyer, Merel Eyckerman, »On the Origin of the Royal False Beard and its Bovine Symbolism« u: *Aegyptus est imago caeli. Studies presented to Krzysztof M. Ciałowicz on his 60th birthday*, (ur.) Mariusz A. Jucha, Joanna Debowska-Ludwin, Piotr Kolodziejczyk, Krakow: Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Krakow, 2014., str. 129-136.
[427] *Ureus* je kobra koja se nalazi nad faraonovim faraonovim čelom.
[428] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 162.
[429] Vidi u: isto.

6.7. Stjegovi

Najraniji stijeg preddinastijskog razdoblja prepoznat je na reljefu keramičke posude Badari kulture,[430] no njihovi prikazi postaju učestali tek u oslicima brodova na keramičkim posudama Naqade II (sl. 47). Točnije, naslikani su uz gotovo svaku brodsku kabinu te ih je teško interpretirati, iako se na njima nalaze simboli koji će kasnije označavati pojedina božanstva ili *nome*.[431] Također, u većoj su mjeri zastupljeni na predmetima ceremonijalnog karaktera Naqade III i ranodinastijskog razdoblja (sl. 89), gdje se najčešće nalaze prikazani uz lik vladara, a sačinjeni su od „štapova nad kojima se nalaze kultne slike, neovisno o tome prikazuju li klanske insignije, totemske simbole, ambleme vladajuće obiteljske loze, kultske ambleme, fetiše ili prikaze božanstava"[432]. Pojavljuju se zasebno, u rukama stjegonoša ili antropomorfizirani kao na, primjerice, Bikovoj (sl. 64.2) i Paleti bojnoga polja (sl. 42.1), gdje imaju ljudske ruke kako bi mogli uhvatiti uže i zarobljenike. Potonji su jako dobar pokazatelj stjegova kao još jednog u nizu simboličkih motiva kojima se iskazuje ne samo faraonova politička vlast nad pojedinim teritorijalnim jedinicama, nego i ostali, ponajviše religiozni, aspekti njegove pozicije.[433]

6.8. Religijski simboli

Promatrajući cjelokupnu staroegipatsku likovnost, *ankh* (sl. 66 i 84) je jedan od najčešće prikazivanih religioznih simbola. Zapravo je riječ o ideogramu remena za sandalu koji je u kasnijim razdobljima korišten za pisanje riječi „život", „živjeti" i „postati",[434] a nakon prodora kršćanstva i kao križ (*crux ansanta*) ranih Kopta.[435] Podrijetlo vuče sa samog početka ranodinastijskog razdoblja, kada se pojavljuje na predmetima s Narmerovim imenom. Da nije bio prikazivan samo dvodimenzionalno,

[430] Branislav Anđelković, »Parameters of Statehood in Predynastic Egypt«, u: *Egypt at its origins 2. Proceedings of the International conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Béatrix Midant-Reynes, Yann Tristant, Leuven, 2008., str. 1045-1046.
[431] Emily Teeter (ur.), *Before the*, 2011., str. 174.
[432] Branislav Anđelković, »Parameters of«, 2008., str. 1045.
[433] Vidi u: Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 168-170..; Branislav Anđelković, »Parameters of«, 2008., str. 1045-1046.
[434] David P. Silverman, »Text and Image and the Origin of Writing in Ancient Egypt«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 207.; John Romer, *A History*, 2013., str. 246.
[435] Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012., str. 166-167.

kao što je to primjerice slučaj na Narmerovom bjelokosnom cilindričnom pečatu ili Đerovom bjelokosnom češlju, svjedoči kamena libacijska posuda iz I. dinastije, gdje *ankh* čini kompozitnu cjelinu s motivom dviju podignutih ruku (sl. 90), odnosno hijeroglifom *ka. Ka* je jedna od nekoliko komponenti duše, koja se nakon smrti oslobađa i boravi u ovome svijetu, ali i staroegipatska riječ te hijeroglif koji označava „žrtvu".[436] Osim toga, a*nkh* se na reljefima pojavljuje i u kobinaciji s *was* žezlom (sl. 84), još jednim religioznim simbolom za kojeg je već spomenuto kako je bio simbol moći usko vezan uz bogove, a rijeđe i uz faraona, te hijeroglif riječi „vlast".

Dva bjelokosna predmeta u obliku *đeda*, simbola stupa ili Ozirisove kralježnice u čijem će obliku kroz cijelu staroegipatsku povijest proizvoditi značajan broj amuleta,[437] pronađena su u grobnici I. dinastije u Helwanu, a zanimljiva su zbog toga što se Ozirisovo ime ne spominje sve do V. dinastije.[438] Ista situacija je i s Izidinim *tjet* čovorom, koji se izgledom od *ankha* razlikuje samo po tome što ima prema dolje savinute horizontalne krajeve, a pronađen je kao amulet u grobnici I. dinastije na istome lokalitetu.[439] Naravno, s obzirom na spomenute okolnosti postavlja se pitanje jesu li njihova značenja u ranodinastijskom razdoblju srodna ili sasvim drugačija od onih u mlađim razdobljima. Slična je situacija i s hijeroglifom za prijestolje, koji Izida kao glavni atribut nosi na glavi, a pojavljuje se na jednom Peribsenovom pečatu.[440] S druge strane, s božicom Neit od samog početka ranodinastijskog razdoblja mogu se jasno povezati prikazi dviju prekriženih strijela (sl. 91), koje čine njen uobičajeni simbol i atribut.[441] Isto tako, kao njen simbol trebalo bi tumačiti prikaze klišnjaka.[442] Barem od Naqade III zastupljen je i simbol boga Mina u obliku munje.[443]

6.9. Antropozoomorfna božanstva

Za razliku od mlađih perioda staroegipatske povijesti, prikazi antropozoomorfnih božanstava vrlo su rijetki tijekom ranodinastijskog razdoblja. Među najranijim prikazima ovih bića, sastavljenih kombinacijom životinjskih i ljudskih dijelova tijela, zasigurno su oni božice Bat. Ova božica se, u

[436] Igor Uranić, *Ozirisova zemlja*, 2005., str. 243., David P. Silverman, »Text and«, 2011., str. 207.
[437] Igor Uranić, *Ozirisova zemlja*, 2005., str. 238.
[438] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 253.; Toby Wilkinson, *The Thames*, 2008., str. 68.
[439] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 249.
[440] Isto.
[441] Isto, str. 252; Diana Craig Patch, »Early Dynastic«, 2011., str. 150.
[442] Diana Craig Patch, »Early Dynastic«, 2011., str. 150.
[443] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 252.

krajnje stiliziranom obliku kravlje glave, vjerojatno pojavljuje već na predmetima datiranim u kraj preddinastijskog razdoblja.[444] Njeni sigurno potvrđeni (i pretežito zoomorfni) prikazi postaju češći od I. dinastije, ali najpoznatiji su ipak upravo oni antropozoomorfni s Narmerove palete, gdje je ljudsko lice s ušima i rogovima krave u reljefu izvedeno na kraljevom pojasu te na vrhovima predmeta s obje njegove strane (sl. 15.1 i 15.2).[445] Malo je podataka o kultu i podrijetlu same božice, iako je vjerojatno imala ulogu kraljeve zaštitnice i, šire, nebeskog božanstva.[446] Isto tako, moguće je da su pojedini ranodinastijski prikazi ovog božanstva zapravo prikazi kravlje božice Hator, koja će tijekom Srednjeg kraljevstva preuzeti identitet i ikonografske atribute Bat i time joj potpuno oduzeti na važnosti.[447] Ipak, pri takvim tumačenjima treba biti oprezan zbog toga što se Hatorino ime pojavljuje tek od IV. dinastije nadalje.[448]

Ako se u obzir uzme važnost stoke za opstanak prapovijesnih nomadskih i polunomadskih zajednica, nimalo ne čudi što se jedno od najranijih važnih staroegipatskih božanstava pojavljuje u kravljem obliku. Zanimljivija je činjenica da je Bat na Narmerovoj paleti prikazana s ljudskim licem, s obzirom na to da potvrđeni likovi ostalih triju antropozoomorfnih božanstava iz prve dvije dinastije imaju životinjske glave i ljudska tijela. Prvi od njih je Aš, bog koji je posebnu popularnost uživao u vrijeme vladavine Peribsena i Sekhemiba krajem II. dinastije, na čijim je pečatima često prikazivan kao ljudski lik s glavom „Set-životinje“ (sl. 92).[449] Na temelju imena smatra se kako je strana podrijetla, a činjenica da je Aš bio zaštitnik pustinja, kao i Set, mogla bi objasniti zašto se ponekad prikazuju na sličan način u mogućim ranim primjerima sinkretizma.[450] Kult božice Bastet, zbog još uvijek nedovoljno razjašnjenih razloga, također jača u II. dinastiji te se njen ljudski lik s lavljom glavom (sl. 93) počinje sve češće prikazivati.[451] Po svemu sudeći, njene su uloge kao zaštitnice isprva bile agresivnije naravi, a kada su u kasnijim razdobljima do izražaja počele dolaziti i druge karakteristike ove božice, promijenila se i njena ikonografija pa je počela biti prikazivana s glavom domaće mačke.[452]

[444] Vidi u: isto, str. 244-245.
[445] Isto, str. 244.
[446] Isto, str. 244-245.; Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 172.
[447] Isto.
[448] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 245.
[449] Isto, str. 244.
[450] Isto; Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 98.
[451] Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 244.
[452] Richard H. Wilkinson, *The Complete*, 2003., str. 177-178.

Uz Bat, Aša i Bastet, četvrto antropozoomorfno božanstvo prisutno u likovnosti ranodinastijskog razdoblja je neidentificirani lik ljudskog tijela i ovnove glave, o kojemu nema više podataka.[453] Dodatno, na Narmerovoj je paleti Horus, koji je u likovnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja uvijek prikazivan u zoomorfnome obliku sokola, prikazan s ljudskom rukom kako bi mogao uhvatiti uže kojime je svezan poniženi neprijatelj ispod njega (sl. 15.1).

7. Zaključak

Naposljetku, nakon ovdje sistemaziriranog kraćeg pregleda umjetničke produkcije te prve obrade najzastupljenijih staroegipatskih dekorativnih i simboličkih motiva preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja na hrvatskom jeziku, moguće je izvući nekoliko zaključaka i, samim time, odgovoriti na pitanja postavljena u uvodu ovog rada. Početci likovnosti na području današnjeg Egipta sežu u paleolitik i epipaleolitik, a u najvećoj su mjeri ograničeni na zoomorfne i geometrijske motive urezane u stijeni. Ipak, moguće je zaključiti da se tek nakon prelaska ranih zajednica na polunomadski i nomadski način života postepeno počinje stvarati značajniji i širi korpus antropomorfnih, zoomorfnih, vegetabilnih i ostalih motiva, na kojima će stasati pojedini elementi kasnije likovnosti. Posebice je to točno za Naqada kulturu, kada se (za razliku od istovremenih donjoegipatskih kultura poput Buto-Maadi) počinju pojavljivati oslici na predmetima od keramike te, kasnije, reljefno ukrašeni predmeti ceremonijalnog karaktera. Dakako, motive zastupljene na njima u formalnome i ikonografskom smislu, iako ponekad s određenim varijacijama, prati i značajan broj petroglifa Istočne i Zapadne pustinje.

Na najranijim, bijelim, oslicima keramike Naqade I pojavljuju neke od prvih tema i prikaza koji se mogu pratiti i u kasnijim fazama staroegipatske povijesti. Među najzastupljenijim motivima su brodovi i lov na nilske konje, koji je prema svemu sudeći već u navedenom razdoblju imao dublja značenja pobjede nad kaosom, te neki od najranijih motiva pobjedničkih ljudskih likova. Kao i u kasnijim fazama Naqada kulture, svi motivi su uvelike stilizirani, što nije posljedica manjih izvedbenih kvaliteta ranih umjetnika, nego želje za prikazivanjem živih bića i predmeta na onaj način koji omogućuje da njihove najvažnije karakteristike budu jasno izražene. Tijekom Naqade II dolazi

[453] Vidi u: Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 227.

do svojevrsne standardizacije vizualnog jezika, što je ponovno možda najbolje vidljivo na motivima oslika keramičkih predmeta te petroglifima, gdje su najzastupljeniji motivi brodova, ljudskih likova s podignutim rukama, životinja te pojedinih, još uvijek neidentificiranih, biljaka. No, u ovome razdoblju, osim motiva koji svoju inspiraciju crpe iz okoliša ranih Egipćana, počinju se pojavljivati i motivi stranoga podrijetla poput „Gospodara životinja" i kompozitnih bića. Njih je moguće uočiti pretežito na luksuznim objektima poput bjelokosnih drški noževa, ali i u prvom primjeru zidnog oslika iz hierakonpolske grobnice 100. Razvidno je kako su predlošci navedenih, mezopotamskih motiva preuzeti kako bi poslužili u svrhu likovnog izražaja moći, vlasti i legitimiteta ranih regionalnih vladara, ali da s njihovom formom ne dolaze i izvorna pozadinska značenja. Ipak, njihova uporaba u umjetnosti i ikonografiji bila je kratkog vijeka zbog toga što su ih rani vladari pojedinih područja uz rijeku Nil koristili vrlo kratko i odbacili nakon što su razvili vizualni jezik prikladniji psihi i svjetonazorima populacije nad kojom su vladali.

U vrijeme Naqade III i na samom početku ranodinastijskog razdoblja, tj. u vrijeme formacije monarhije i procesa ustaljivanja faraonovih točnih uloga na njezinome čelu, dolazi do odbacivanja brojnih „starih" motiva i prenamijene ostalih u svrhu potvrde legitimiteta i božanske pozicije ranih vladara Dviju zemalja. Brojni simbolički motivi, poput faraona koji toljagom ubija neprijatelja, u ovom vremenu dobivaju svoj krajnji oblik te će se u iste svrhe upotrebljavati kroz cijelu faraonsku povijest. Oni se pojavljuju pretežito na ceremonijalnim predmetima poput paleta i glava toljaga, a karakteristično je da u vizualnome jeziku počinju u potpunosti dominirati ljudski likovi. Među njima, naravno, kroz cijelo ranodinastijsko razdoblje najčešći i najveći je lik faraona, čije su pozicija i snaga dodatno potvrđene prikazivanjem nekolicine različitih antropomorfnih motiva slugu, zarobljenika i žrtava rata u podčinjenom položaju. Rjeđe će, na predmetima iz grobnih konteksta, biti prikazivani pripadnici visoke elite, a kako vrijeme odmiče sve češći postaju i prikazi različitih božanstava.

Kada se govori o ranodinastijskom razdoblju izuzetno je bitno spomenuti kako se neposredno prije njegova početka, unutar vrlo kratkog vremenskog okvira, pojavljuju gotovo sve formalne karakteristike staroegipatske umjetnosti poput ikonografske perspektive ili registara. One će obilježiti umjetničko stvaralaštvo prvih dviju dinastija, ali i svih ostalih perioda staroegipatske povijesti. Nadalje, pojava hijeroglifa u istom razdoblju imala je izuzetan utjecaj na umjetnost, s kojom se prožima i u kojoj sudjeluje.

Na samome je kraju bitno napomenuti da se današnje shvaćanje likovnosti preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja u najvećoj mjeri temelji na mogućnostima arheoloških istraživanja i stanju arheoloških ostataka, pri čemu su najbolje ostala sačuvana groblja te predmeti izrađeni od kamena i keramike, dok o naseljima i organskim materijalima postoji vrlo malo podataka. Isto tako, slika o zbivanjima i materijalnoj kulturi Gornjeg Egipta potpunija je od one za močvarna područja delte Nila. Zbog toga, kao i činjenice da u razmatranim razdobljima nije bilo pisma ili je ono bilo tek na svojim začetcima, pojedini aspekti najranije egipatske umjetnosti nikada neće biti sasvim poznati ni potpuno razjašnjeni. Ipak, takva situacija ne treba obeshrabriti zbog toga što brojne nove arheološke kampanje (usmjerene na manje spektakularna razdoblja, lokalitete i nalaze), u kombinaciji sa suvremenim tehnologijama, nude brojne mogućnosti dobivanja novih podataka na kojima će počivati daljnje rasprave i tumačenja ovog, još uvijek nedovoljno istraženog i objavljenog, razdoblja staroegipatske povijesti i povijesti umjetnosti.

8. Appendix

8.1. Kronologija preddinastijskog razdoblja

Rani Saharski neolitik	o. 8800. – o. 6800. g. pr. Kr.
Srednji Saharski neolitik	o. 6500. – o. 5100. g. pr. Kr.
Kasni Saharski neolitik	o. 5100. – o. 4700. g. pr. Kr.
Fajum B kultura	o. 7000. – o. 5500. g. pr. Kr.
Fajum A kultura	o. 5500. – o. 4400. g. pr. Kr.
Merimda kultura	o. 4400. – o. 4000. g. pr. Kr.
Buto-Maadi kultura	o. 3900. – o. 3500. g. pr. Kr.
Badari kultura	o. 4400. – o. 3800. g. pr. Kr.
Naqada kultura	o. 4000. – o. 3000. g. pr. Kr
Naqada I	o. 4000. – o. 3500. g. pr. Kr.
Naqada II	o. 3500. – o. 3200. g. pr. Kr.
Naqada III	o. 3200. – o. 3000. g. pr. Kr

Tablica 1 – Kronološka tablica preddinastijskog razdoblja (prema: Béatrix Midant-Reynes, *The Prehistory of Egypt: From the First Egyptians to the First Pharaohs*, Oxford: Blackwell Publishers, 2000., str. 100.; Stan Hendrickx, »Predynastic – Early Dynastic chronology«, u: *Ancient Egyptian Chronology*, (ur.) Erik Hornung, Rolf Krauss, David A.

Warburton, Brill: Leiden, 2006., str. 55-93.; Diana Craig Patch (ur.), *Dawn of*, 2011., str. 212-213.; John Romer, *A History*, 2013., str. 396-400.)

8.2. Kronologija ranodinastijskog razdoblja

8.2.1. I. dinastija (o. 3000. – o. 2825. g. pr. Kr.)

1.	Narmer
2.	Aha
3.	Đer
4.	Đet
5.	Den
6.	Ađib
7.	Semerkhet
8.	Kaa

Tablica 2 – Popis vladara I. dinastije (o. 3000. – o. 2825. g. pr. Kr. [prema: John Romer, A History, 2013., str. 396-400.])

8.2.2. II. Dinastija (o. 2825. – o. 2675. g. pr. Kr.)

1.	Hetepsekhemui
2.	Raneb
3.	Ninećer
4.	Peribsen
5.	Sekhemib
6.	Seneđ
7.	Khasekhem

Tablica 3 – Popis vladara II. dinastije (o. 2825. – o. 2675. g. pr. Kr. [prema: John Romer, A History, 2013., str. 396-400.])

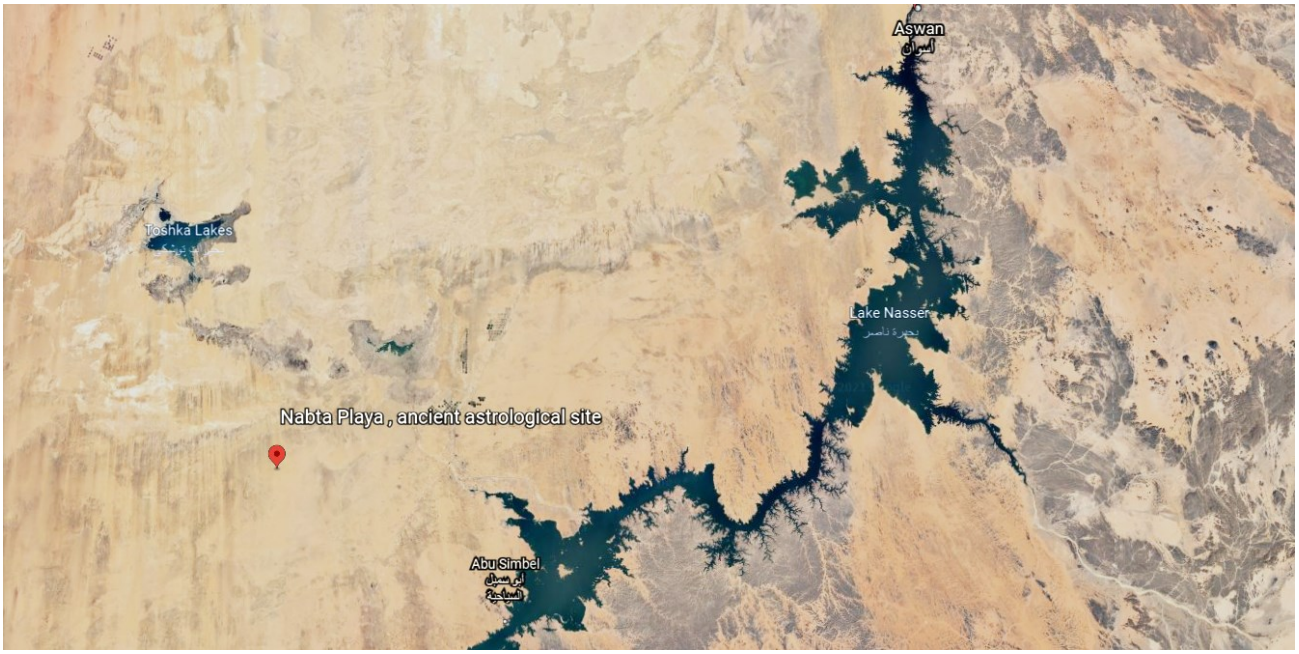
9. Slikovni prilozi

Sl. 1 – Petroglif s prikazom goveda, kasni paleolitik, Qurta, pozicija II, lokalitet 4 (Dirk Huyge, »Late Palaeolithic«, 2009., str. 111.)

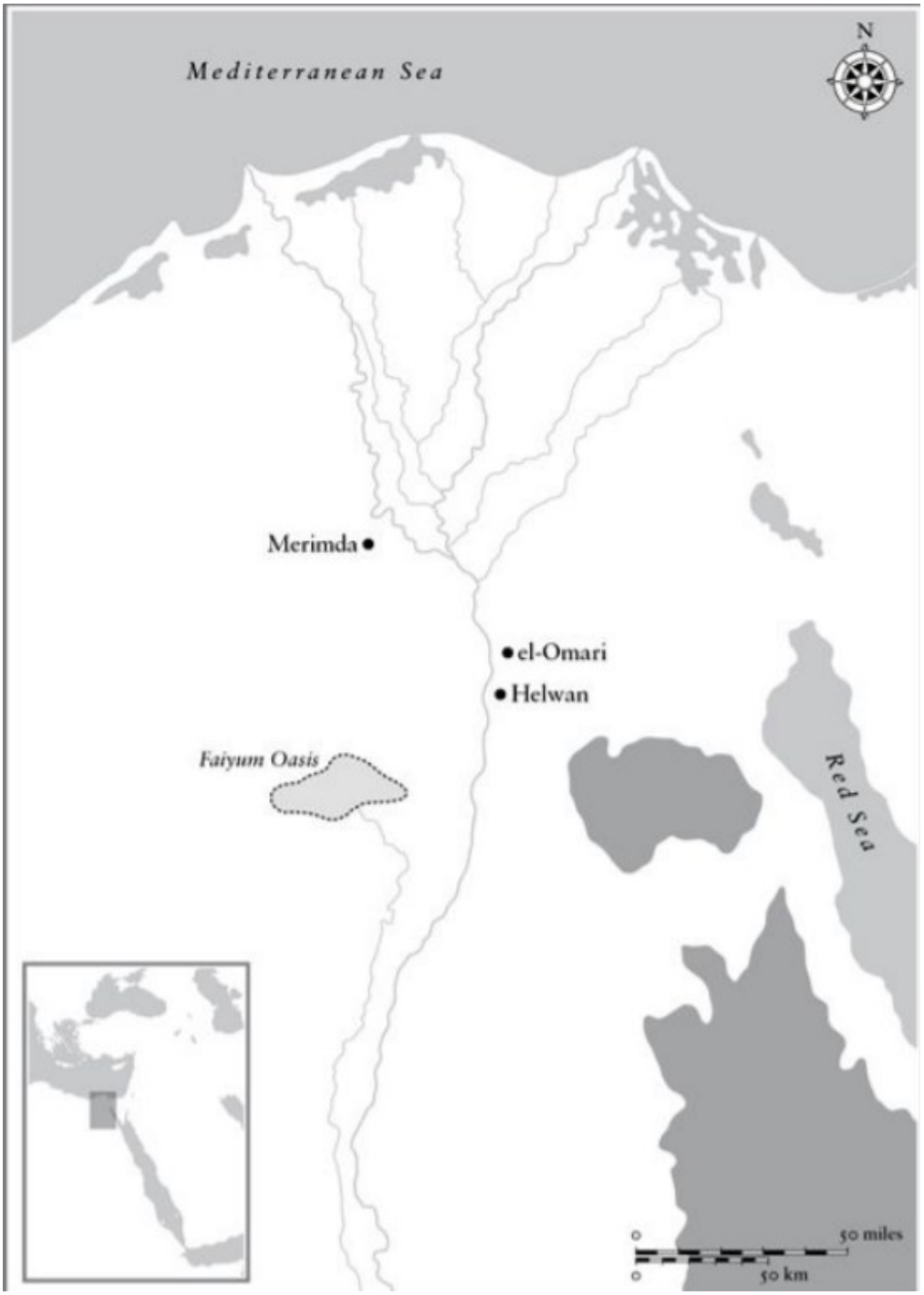
Sl. 2 – Crtež geometrijskih motiva i zamci za ribe urezanih u stijeni, epipaleolitik, el-Hosh, lokalitet 3 (Dirk Huyge, »Late Palaeolithic «, 2009., str. 116.)

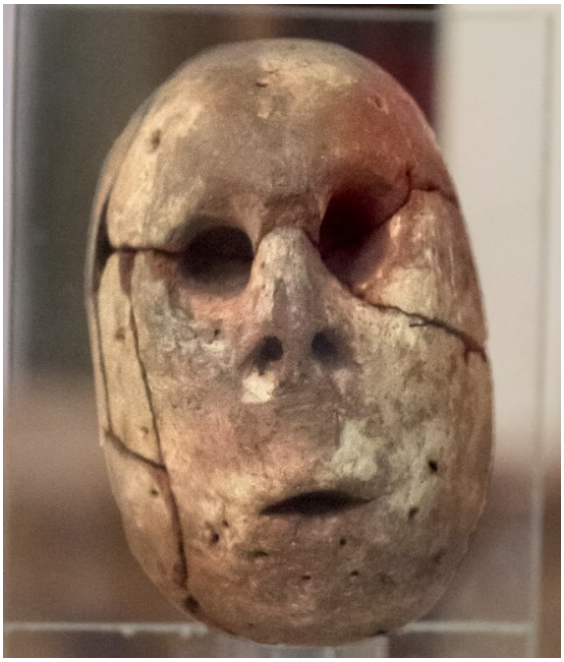
Sl. 3 – Karta s označenim položajem lokaliteta Nabta Playa (https://earth.google.com/web/ [pregledano 15. travnja 2021.])

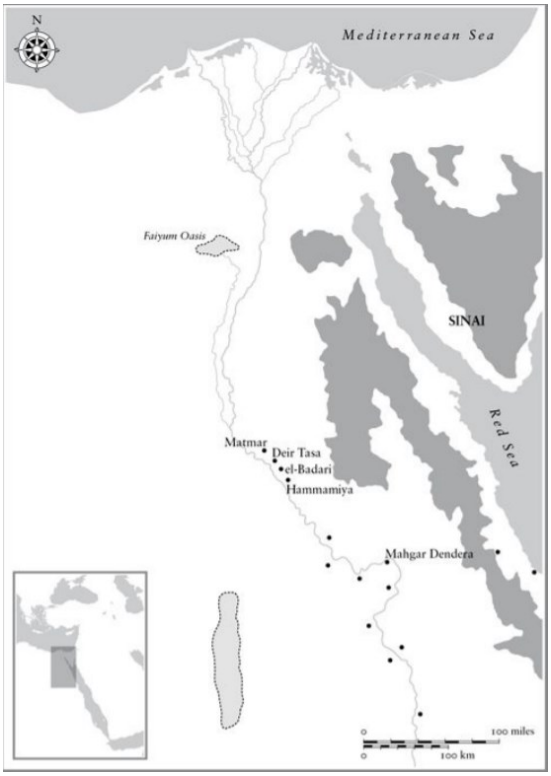
Sl. 4 – Kalendar sastavljen od kamenih ploča, kasni Saharski neolitik, Nabta Playa (Raymond Betz, »Nabta Playa«, 2009., str. 28.)

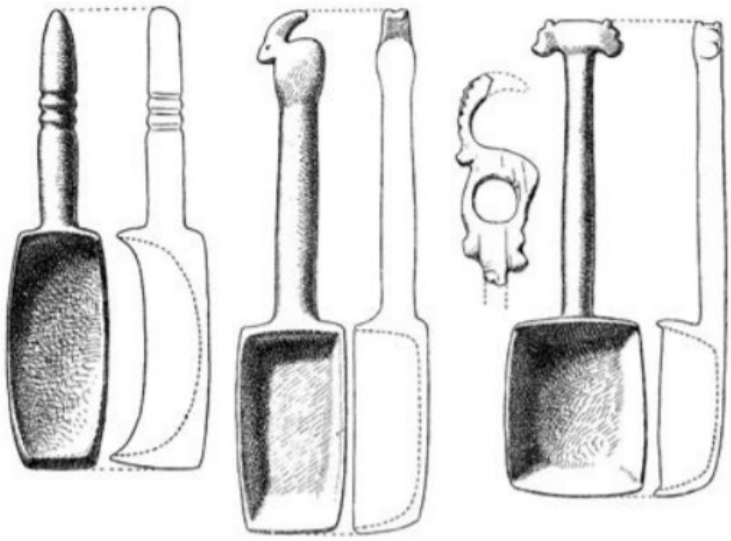
Sl. 5 – Karta s označenim najvažnijim neolitičkim lokalitetima Donjeg Egipta (John Romer, *A History*, 2013., str. 5.)

Sl. 6 – "Glava iz Merimde", Merimda kultura, keramika, Egipatski muzej, Kairo (https://en.wikipedia.org/wiki/File:Merimde_clay_head,_Predynastic_Period,_Maadi_Era,_4th_millennium_BCE.jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 7 – Karta s označenim najvažnijim lokalitetima Badari kulture (John Romer, *A History*, 2013., str. 43.)

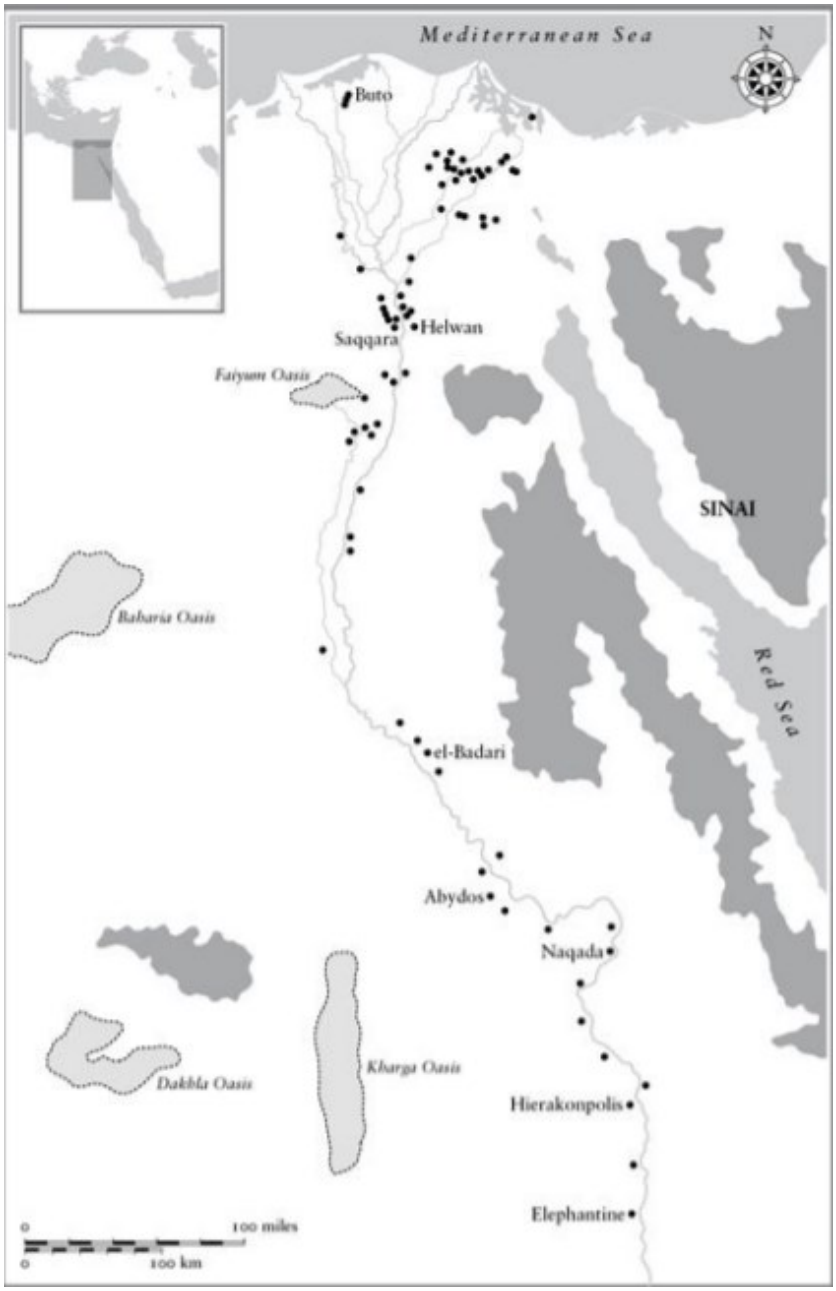

Sl. 8 – Bjelokosne žlice, Badari kultura (John Romer, *A History*, 2013., str. 43.)

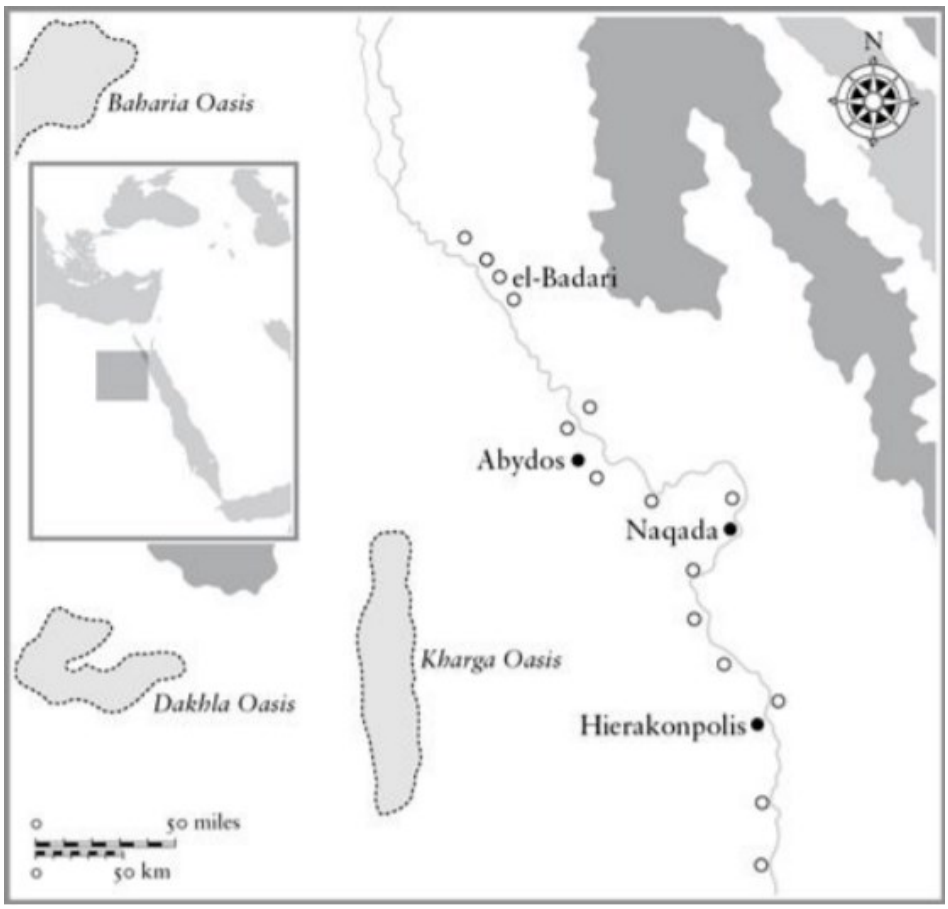
Sl. 9.1 i 9.2 – Figurica stojećeg ženskog lika, Badari kultura, bjelokost, British Museum, London (https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA59648 [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 10 – Karta s označenim lokalitetima koji pokazuju raširenost Naqada kulture i njenu ekspanziju prema sjeveru (John Romer, *A History*, 2013., str. 148.)

Sl. 11 – Zidni oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, akvarelni preslik (https://en.wikipedia.org/wiki/Nekhen#/media/File:T%C3%BAmulo_100.JPG [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 12 – Karta s označenim ranim lokalitetima Naqade kulture i trima najvažnijim urbanim centrima (John Romer, *A History*, 2013., str. 56.)

Sl. 13.1 i 13.2 – Kolosi iz Kopta, Naqada II, pješčenjak, Ashmolean Museum, Oxford (Bruce Williams, »Narmer and«, 1988., str. 40.)

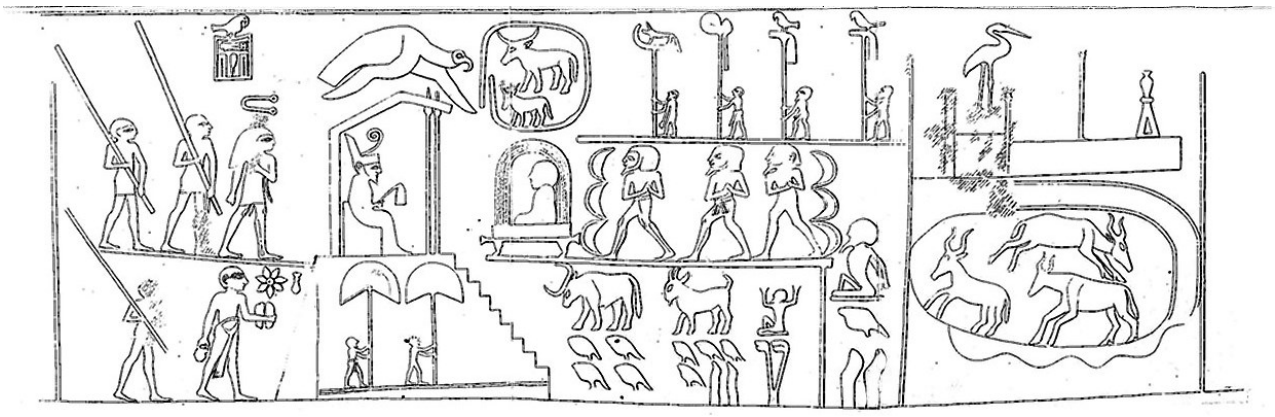
Sl. 14 – Grobnica U-j, Naqada III, stijena i ćerpič, Abid (Günter Dreyer, »Tomb U-j«, 2011., str. 128.)

Sl. 15.1 i 15.2 – Narmerova paleta, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, siltit, Egipatski muzej, Kairo (https://en.wikipedia.org/wiki/File:Narmer_Palette.jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 16 – Glava toljage kralja Narmera, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, kamen, Ashmolean Museum, Oxford (https://en.wikipedia.org/wiki/Narmer_Macehead#/media/File:Narmer_Macehead.png [pregledano 15. travnja 2021.])

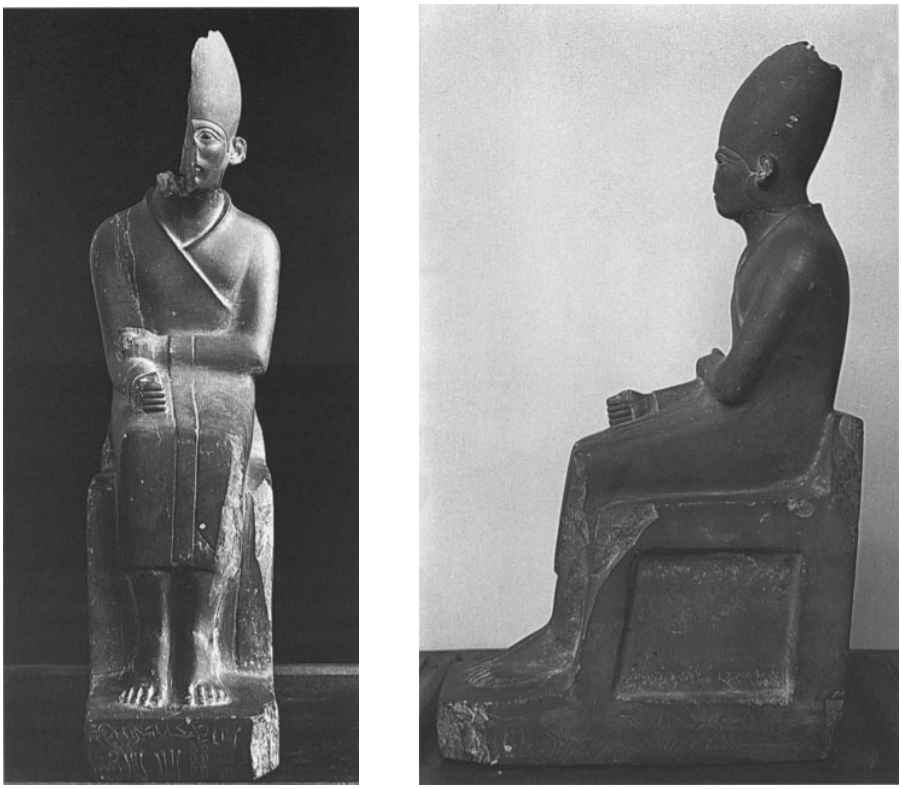
Sl. 17 – Crtež glave toljage kralja Narmera, Naqada III/I. dinastija; vladavina Narmera, Ashmolean Museum, Oxford (James Edward Quibell*, Hierakonpolis (Band 1): Plates of discoveries in 1898*, London: Bernard Quaritch, 1900., tab. XXVI.B)

Sl. 18 – Šunet ez-Zebib, II. dinastija; vladavina Khasekhema, ćerpič, Abid (https://en.wikipedia.org/wiki/Khasekhemwy#/media/File:Khasekhemwy_Monument_(II).jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

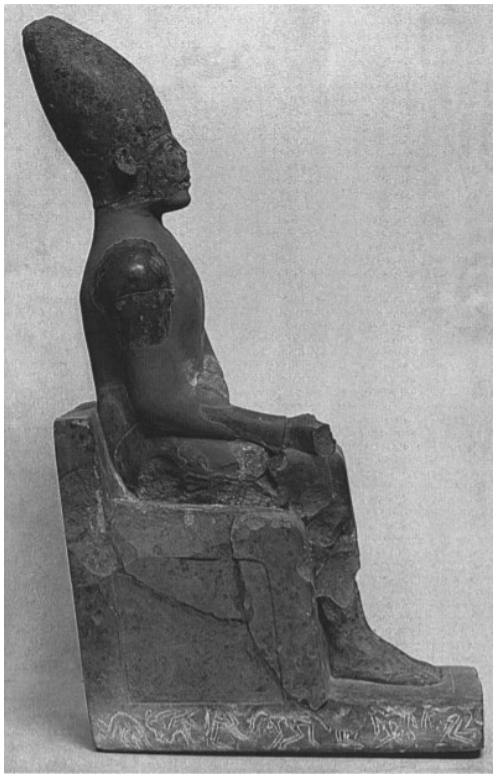

Sl. 19 – Šunet ez-Zebib, vanjsko lezenirano oplošje, II. dinastija; vladavina Khasekhema, ćerpič, Abid (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 196.)

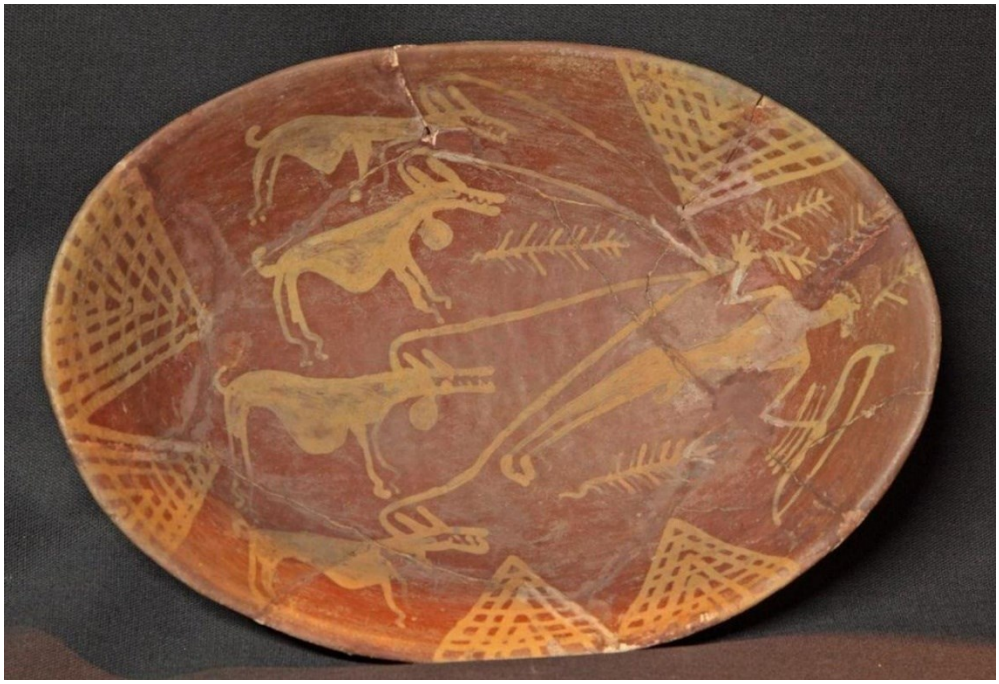

Sl. 20.1 i 20.2 – Sjedeća statua faraona Khasekhema, II. dinastija; vladavina Khasekhema, škriljevac, Egipatski muzej, Kairo (Günter Dreyer, Jack A. Josephson, »Royal Sculpture«, 2011., str. 63.)

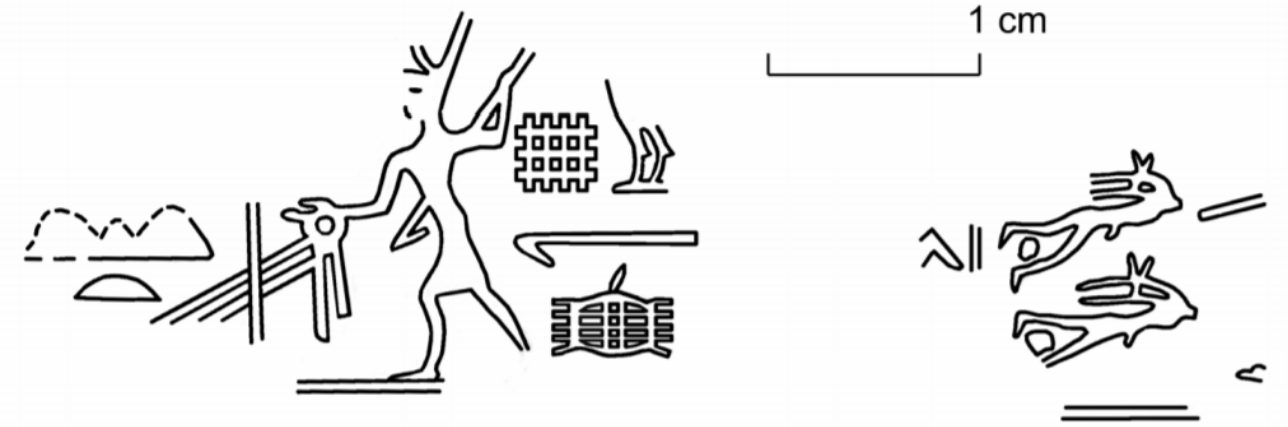
Sl. 21.1 i 21.2 – Sjedeća statua faraona Khasekhema II. dinastija; vladavina Khasekhema, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford (Günter Dreyer, Jack A. Josephson, »Royal Sculpture«, 2011., str. 64.)

Sl. 22 – Zdjela oslikanim motivom lovca i pasa, Naqada I, keramika, Puškinov muzej, Moskva (https://pushkinmuseum.art/data/fonds/ancient_east/1_1_a/1_1_a_4777/index.php?lang=en [pregledano 15. travnja 2021.])

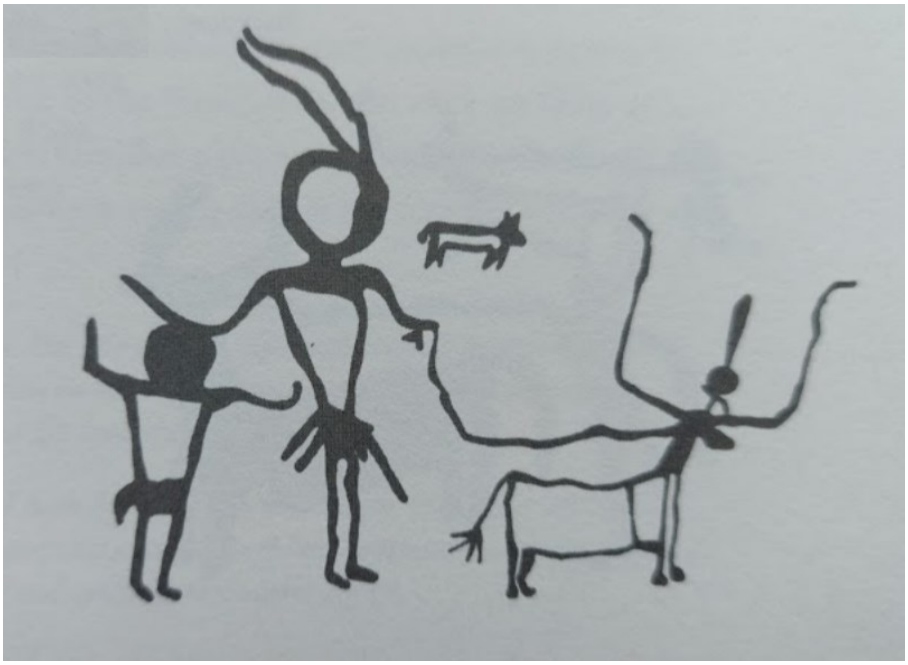
Sl. 23 – Lovačka paleta (eng. *Hunters Palette*), Naqada III, škriljevac, British Museum, London (https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA20792 [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 24 – Faraon Den harpunom ubija Nilskog konja, I. dinastija; vladavina Dena, glineni otisak pečata (Vera Müller, »Nilpferdjagd und Geköpfte Feinde – zu zwei Ikonen des Feindvernichtungsrituals«, u: *Zeichen aus dem Sand – Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer*, Menes 5, (ur.) Eva-Maria Engel, Vera Müller, Ulrich Hartung, Wisebaden: Harrassowitz, 2008., str. 480.)

Sl. 25 – Crtež petroglifa pastira i goveda, preddinastijsko razdoblje, Wadi Abu Mu'awwad (Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 108.)

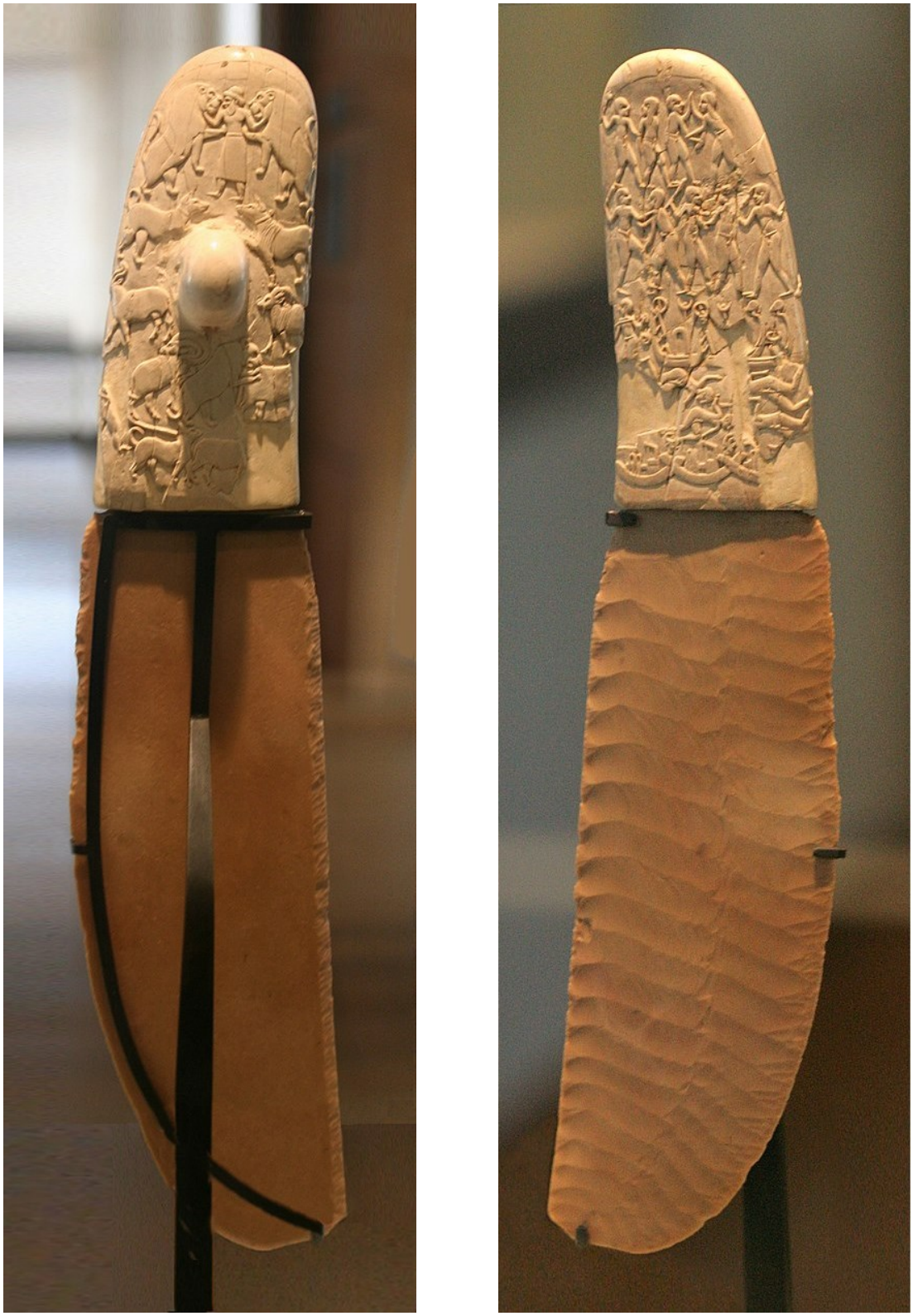
Sl. 26 – Crtež petroglifa muškarca, djeteta i goveda, preddinastijsko razdoblje, Wadi Abu Wasil (Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 107.)

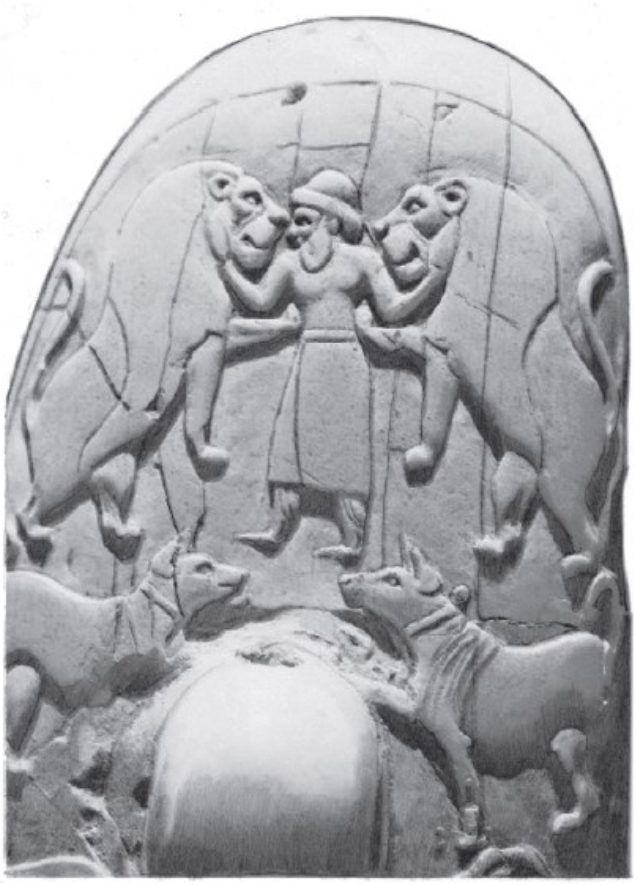
Sl. 27 – Crtež petroglifa s ranim prikazom božanstva i govedom, preddinastijsko razdoblje, Wadi Umm Salam (Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 110.)

Sl. 28 – Crtež detalja „Gospodara životinja" sa zidnog oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, Egipatski muzej, Kairo (Bettina Arnold, Derek B. Counts, »Prolegomenon: The Many«, 2010., str. 13.)

Sl. 29.1 i 29.2 – „Nož iz Gebel el-Araka“, Naqada II, kremen i bjelokost, Louvre, Pariz (https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife#/media/File:Gebel_el-Arak_knife_(front_and_back).jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

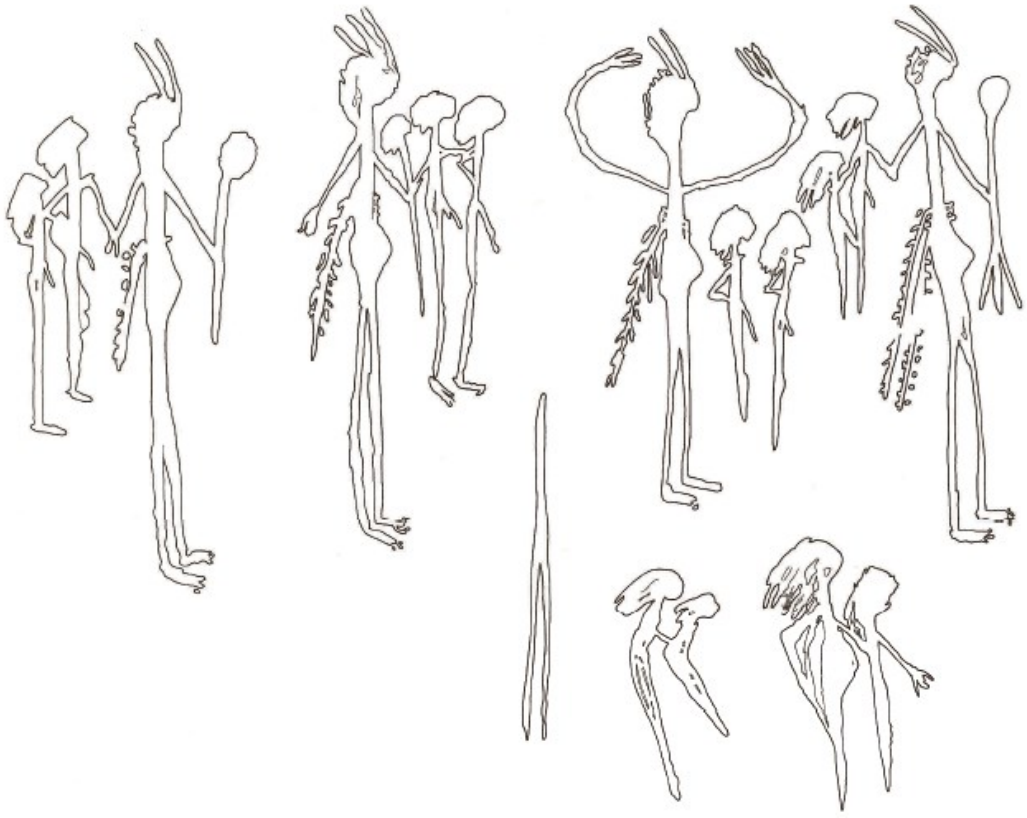
Sl. 30 – Crtež vrha drške „noža iz Gebel el-Araka“, Naqada II, Louvre, Pariz (Bettina Arnold, Derek B. Counts, »Prolegomenon: The Many«, 2010., str. 10.)

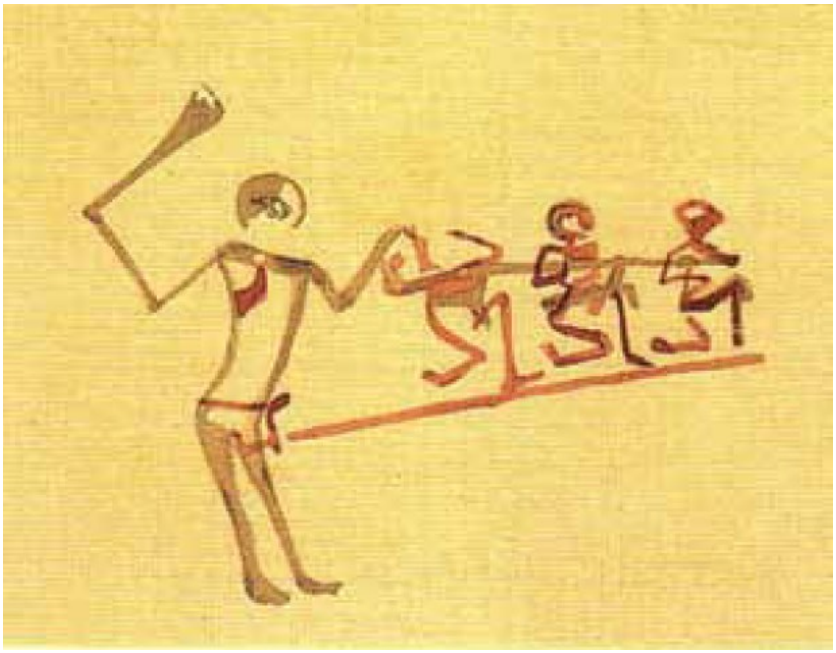
Sl. 31 – Crtež „Gospodara životinja” s keramičkog ulomka pronađenog u Naqadi, Naqada (Jean Leclant, »Égypte pharaonique et Afrique«, u: *Séance publique des Cinq Académies* (1980.), tab. XVI.)

Sl. 32 – Crtež ulomka bjelokosti, Naqada II, Hierakonpol (James Edward Quibell, *Hierakonpolis (Band 1)*, 1900., tab. XVI.

Sl. 33 – Crtež ljudskih likova s bijelog oslika keramičke posude, Naqada I – Naqada II, Abid, grob U-239 (A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 141.)

Sl. 34 – Detalj motiva vladara koji toljagom ubija neprijatelje, oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, akvarelni preslik (Stan Hendrickx, »Iconography of the Predynastic«, 2011., str. 76.)

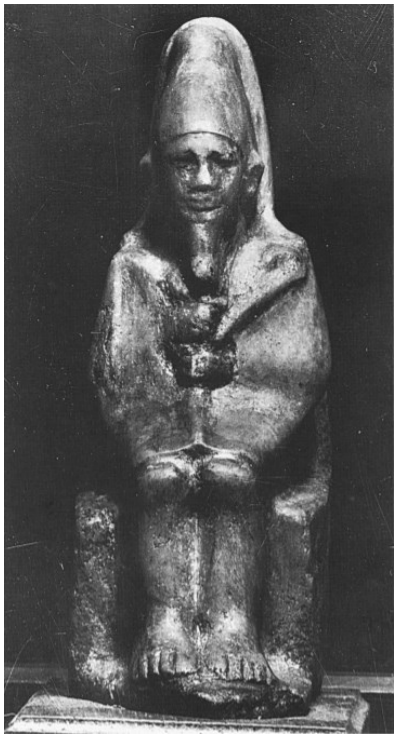
Sl. 35 – Bjelokosna pločica faraona Dena („MacGregorova pločica“), I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, British Museum, London (https://en.wikipedia.org/wiki/MacGregor_plaque#/media/File:IvoryLabelOfDen-BritishMuseum-August19-08.jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

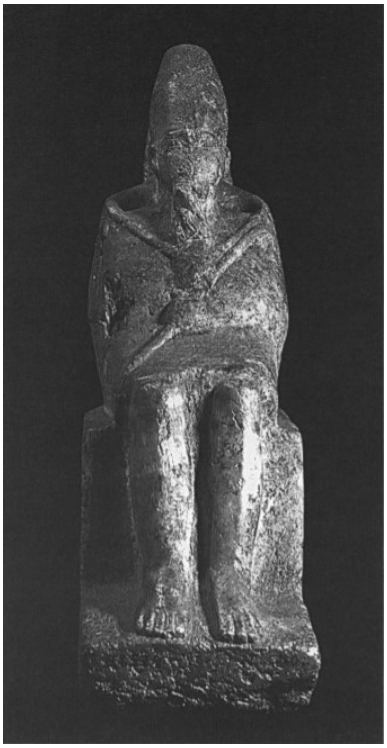
Sl. 36 – Glava toljage s prikazom faraona koji sjedi na prijestolju, Naqada III, vapnenac, The Petrie Museum of Egyptian Archaeology, University College, London (Diana Craig Patch »Early Dynastic«, 2011., str. 152.)

Sl. 37 – Pločica od ebanovine s prikazima faraona Dena, I. dinastija; vladavina Dena, ebanovina, British Museum, London (https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA32650 [pregledano 15. travnja 2021.])

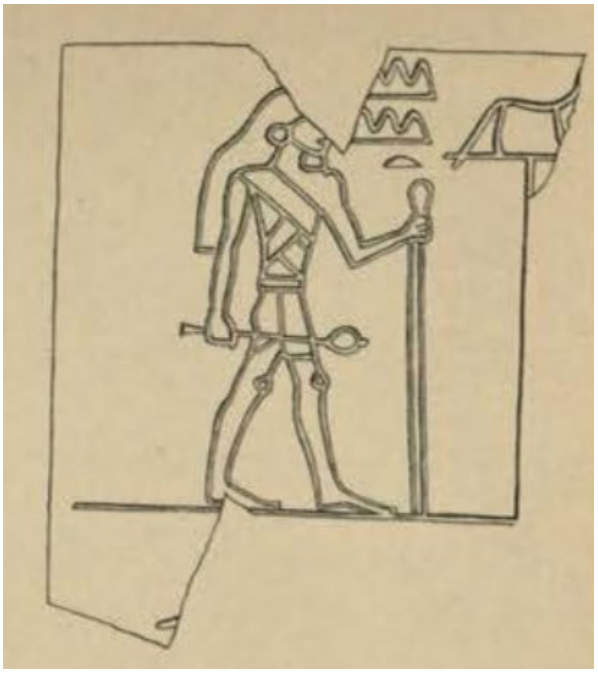
Sl. 38 – Statua faraona Ninećera, II. dinastija; vladavina Ninećera, vapnenac, privatna kolekcija (Günter Dreyer, Jack A. Josephson, »Royal Sculpture«, 2011., str. 59.)

Sl. 39 – Statua faraona Ninećera (ili drugog vladara II. dinastije), II. dinastija; vladavina Ninećera ili drugog vladara II. dinastije, alabaster, Egipatski muzej, Kairo (Günter Dreyer, Jack A. Josephson, »Royal Sculpture«, 2011., str. 62.)

Sl. 40 – Glava toljage kralja Škorpiona, detalj, Naqada III, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford (https://en.wikipedia.org/wiki/Scorpion_Macehead#/media/File:Mace-head_of_king_Scorpion.jpg [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 41 – Bjelokosna pločica faraona Dena, I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, Abid (William Matthew Flinders Petrie, *The Royal Tombs of the First Dynasty* I, London: Egypt Exploration Fund, 1900., tab. XIV.9)

Sl. 42.1 i 42.2 – Paleta bojnoga polja (eng. *Battlefield palette*), Naqada III, siltit, British Museum, London (https://en.wikipedia.org/wiki/Battlefield_Palette [pregledano 15. travnja 2021.])

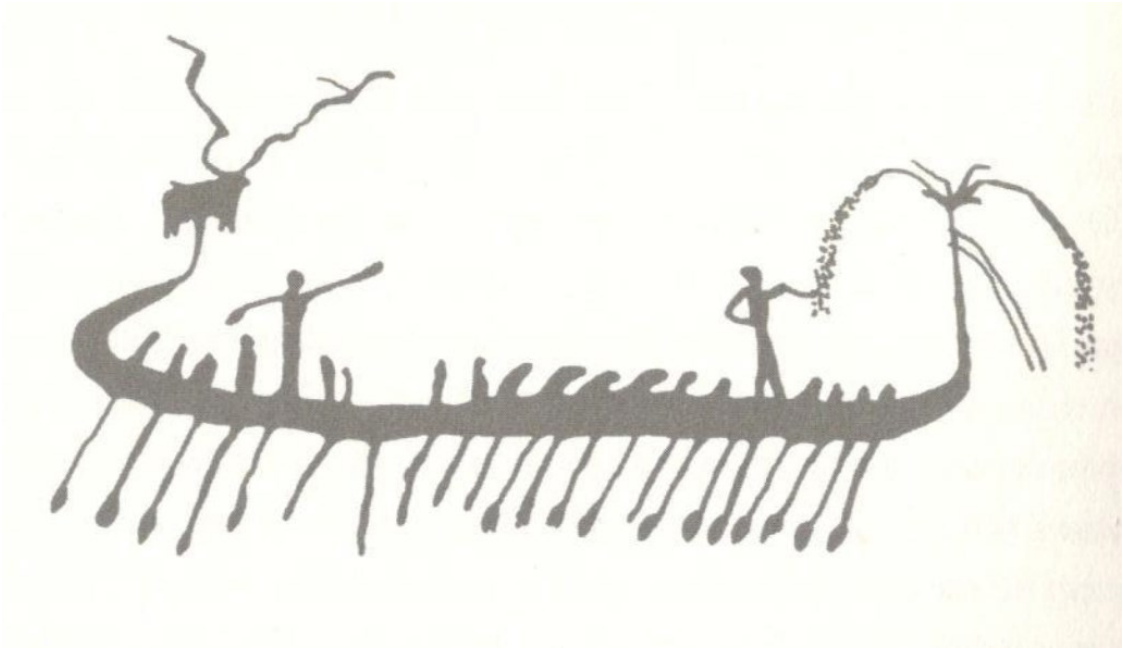
Sl. 43 – Pločica s prikazom ljudskog žrtvovanja, I. dinastija, Abid (William Matthew Flinders Petrie, *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties II*, London: Egypt Exploration Fund, 1901., tab. III.6)

Sl. 44 – Oslikana tkanina iz Gebeleina, Naqada II, lan i boja, Museo Egizio, Torino (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 64.)

Sl. 45 – Model broda s naslikanim likovima veslača, Naqada II, keramika i boja, Ashmolean Museum, Oxford (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 65.)

Sl. 46 – Crtež petroglifa s prikazanim brodom, preddinastijsko razdoblje, Wadi el-Atwani (Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 154.)

Sl. 47 – Keramička posuda s oslikanim ljudskim likovima i motivom broda, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 177.)

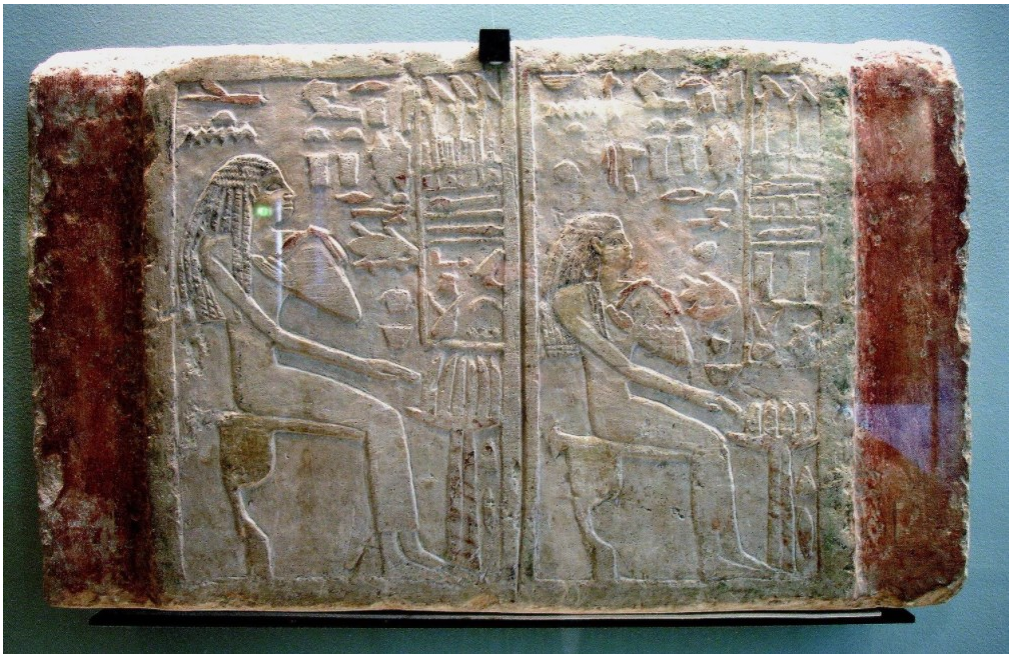
Sl. 48 – Petroglif broda, ljudskih likova s podignutim rukama i pokojnika (?), preddinastijsko razdoblje, Wadi el-Atwani
(Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 153.)

Sl. 49 – Figurica ženskog lika s podignutim rukama („žena ptica“), Naqada II, keramika Brooklyn Museum, New York
(Diana Craig Patch, »The Human«, 2011., str. 112.)

Sl. 50 – Stela s prikazom pokojnika ili pokojnice ispred žrtvenog stola, II. dinastija, kamen (https://www.brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/courses/introtoegypt09/8997.html [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 51 – Stela s prikazom pokojnica imena Nit-wa i Nit-neb, II. dinastija, vapnenac, Louvre, Pariz (https://www.flickr.com/photos/71637794@N04/22879511150/ [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 52 – Crtež petroglifa s prikazom broda na kojemu se nalaze životinje i bog Min (?), preddinastijsko razdoblje, Kanais (Toby Wilkinson, *Genesis of the Pharaohs*, 2003., str. 192.)

Sl. 53 – Posuda s urezanim likom boga Ptaha, I. dinastija, sedram grobnica 231, Tarkhan (William Matthew Flinders Petrie, Gerald Averay Wainwright, Alan Henderson Gardiner, *Tarkhan,* I, 1913., tab. III.1)

Sl. 54 – Torzo iz Hierakonpola (eng. *The Hierakonpolis Torso*), Naqada III – I. dinastija, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford (Marianne Eaton-Krauss, »Sculpture in«, 2011., str. 183.)

Sl. 55 – Fragment reljefa s prikazom faraona Khasekhema i božice Sešat, II. dinastija; vladavina Khasekhema, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford (Stephan Seidlmayer, »The Rise«, 2015., str. 38.)

Sl. 56 – Paleta u obliku ribe, Naqada II – Naqada III, siltit, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 160.)

Sl. 57 – Paleta u obliku kornjače, Naqada II, siltit, Museum of Fine Arts, Boston (https://collections.mfa.org/objects/5151/turtleshaped-palette;jsessionid=24B552D2A7EBDFCE1592AE527659596D [pregledano 15. travnja 2021.])

Sl. 58 – Zdjela s prikazom lova na nilskog konja i motivom krokodila, kasna Naqada I, keramika i boja (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 37.)

Sl. 59 – Zdjela s oslikanim nilskim konjima, kasna Naqada I – rana Naqada II, keramika i boja (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 34.)

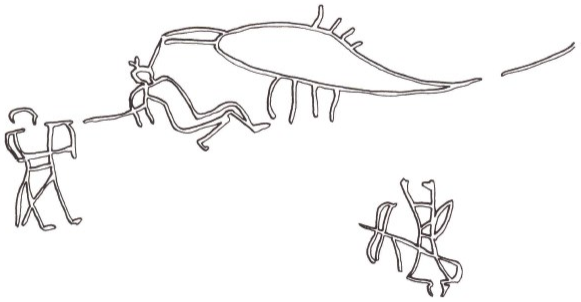
Sl. 60 – Paleta u obliku ptice (biserke?), Naqada II, siltit, The Metropolitan Museum of Art, New York (https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547365 [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 61 – Češalj s prikazom redova različitih vrsta životinja, Naqada III, bjelokost, The Metropolitan Museum of Art, New York (https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544067 [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 62.1 i 62.2 – Paleta dvaju pasa (eng. *Two Dogs Palette*), Naqada III, siltit, Ashmolean Museum, Oxford (https://www.ashmolean.org/two-dog-palette#listing_156246_0 [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 63 – Crtež petroglifa škorpiona i neprijatelja, Naqada III – I. dinastija, Gebel Sheikh Suleiman (A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 157.)

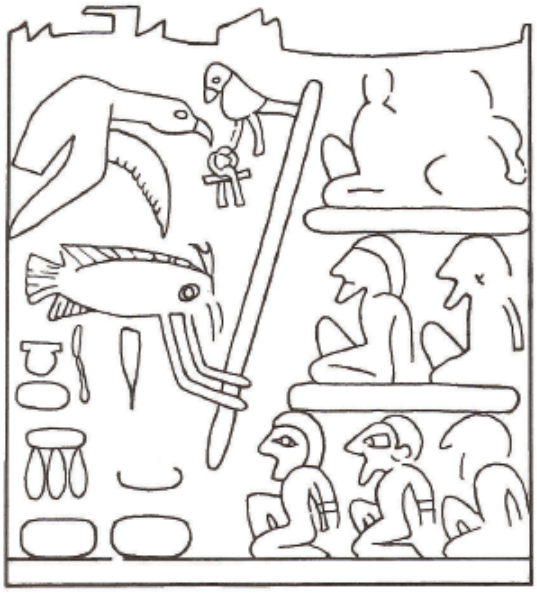
Sl. 64.1 i 64.2 – Bikova paleta (eng. Bull Palette), Naqada III, kamen, Louvre, Pariz (https://en.wikipedia.org/wiki/Bull_Palette#/media/File:Palette_with_Bull-E_11255-IMG_9459-9466-gradient.jpg [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 65.1 – Libijska paleta (eng. *Libyan Palette*), Naqada III, kamen, Egipatski muzej, Kairo (https://en.wikipedia.org/wiki/Libyan_Palette [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 65.2 – Libijska paleta (eng. *Libyan Palette*), Naqada III, kamen, Egipatski muzej, Kairo (https://en.wikipedia.org/wiki/Libyan_Palette [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 66 – Cilindrični pečat kralja Narmera, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, bjelokost, Ashmolean Museum (A. J. de Wit, *Enemies of*, 2008., str. 167.)

Sl. 67 – Paleta u obliku kompozitne životinje, početak I. dinastije, siltit, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 200.)

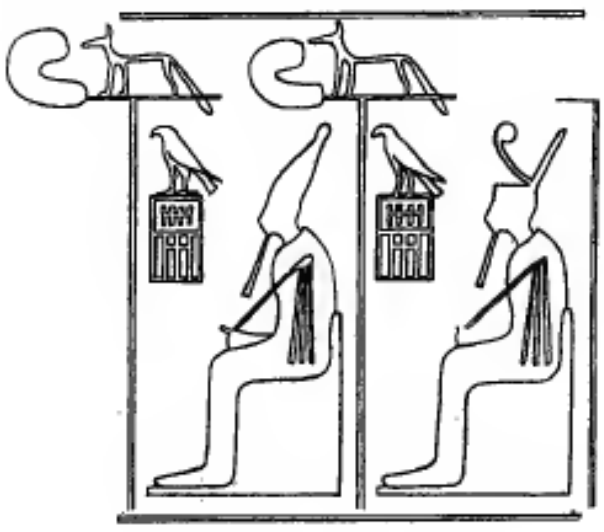
Sl. 68 – Crtež detalja dviju kompozitnih životinja s bjelokosne drške ritualnog noža iz Abu Zaidana, Brooklyn Museum, New York (Dirk Huyge, »A double-powerful«, 2004., str. 825.)

Sl. 69 – *Serekh* s Peribsenovim imenom i „Set-životinjom“ iznad njega, detalj s kamene posude, II. dinastija; vladavina Peribsena, kamen, Musée d'Archéologie nationale, Château de Saint-Germain-en-Laye (https://en.wikipedia.org/wiki/Seth-Peribsen#/media/File:Peribsen.jpg [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 70 – Skulptura čaglja, Naqada III, siltit, Phoebe A. Hearst Museum of Anthropology, University of California, Barkley (Diana Craig Patch, »From Land«, 2011., str. 51.)

Sl. 71 – Crtež pečata faraona Đera, I. dinastija; vladavina Đera, Abid (William Matthew Flinders Petrie, *The Royal*, 1901., tab. XV.108)

Sl. 72 – Pečat s detaljem prvog prikaza Dviju dama (Uađit i Nekbet), I. dinastija; vladavina Đera, bjelokost, grobnica Neithotep, Hierakonpol (http://www.ancient-egypt.org/history/early-dynastic-period/1st-dynasty/horus-aha/naqada-label.html [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 73 – Votivna figurica pavijana, I. dinastija, fajansa, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 212.)

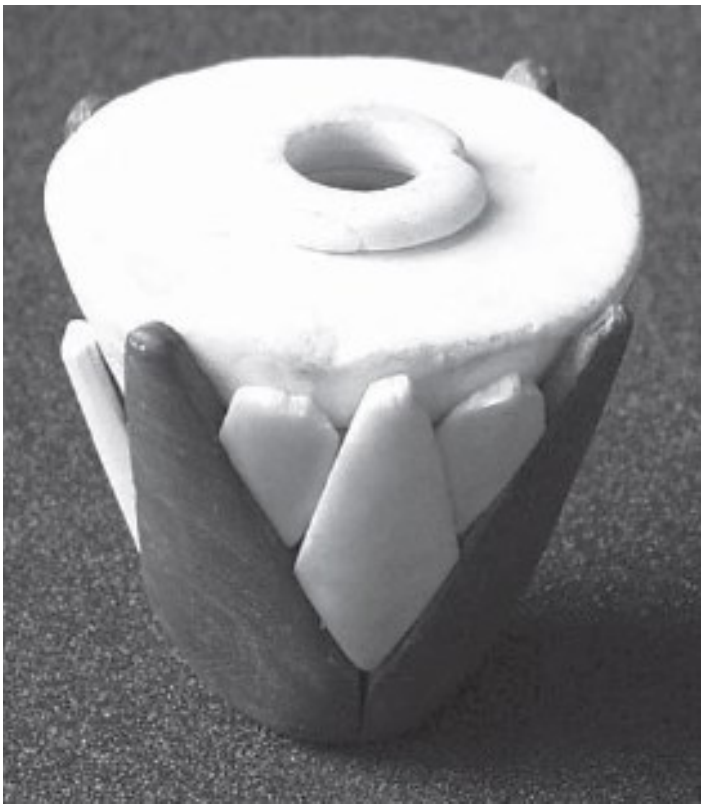
Sl. 74 – Keramička posuda s naslikanim valovitim linijama i biljkom lepezastog oblika, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 181.)

Sl. 75 – Keramička posuda s naslikanim valovitim linijama, trokutima i „Naqada biljkom“ (eng. *Naqada plant*), Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 179.)

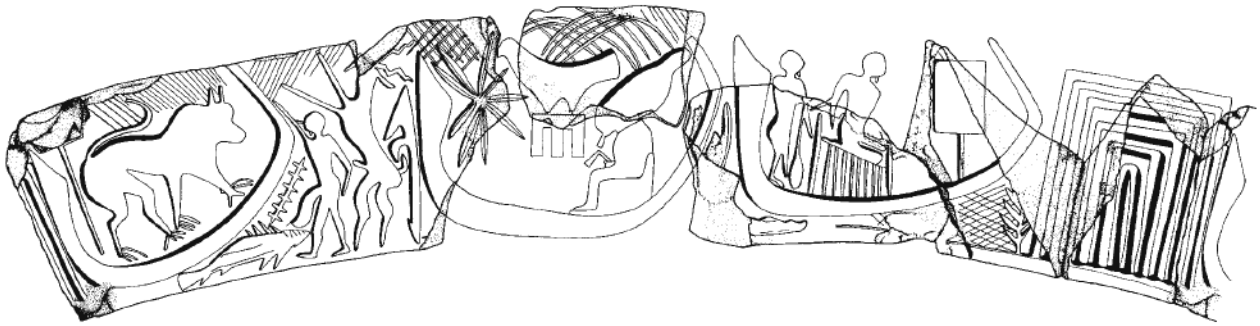
Sl. 76 – Posuda u obliku vodenog ljiljana, ranodinastijsko razdoblje, fajansa, privatna kolekcija, Berlin (Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early«, 2011., str. 37.)

Sl. 77 – Posuda u obliku vodenog ljiljana, ranodinastijsko razdoblje, kalcit i vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford (Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early«, 2011., str. 37.)

Sl. 78 – Zvečke u obliku pupoljka vodenog ljiljana, , ranodinastijsko razdoblje, keramika, Tell el-Farkha (Tanja Pommerening, Elena Martinova, Stan Hendrickx, »The Early«, 2011., str. 40.)

Sl. 79 – Crtež prikaza s „kadionice iz Qustula“ (eng. *Qustul incense burner*), A-grupa (o. 3100. g. pr. Kr.), Oriental Institute Museum, Chicago (Bruce B. Williams, *Excavations Between Abu Simbel and the Sudan Frontier*, Part 1: *The A-Group Royal Cemetery at Qustul, Cemetery L*, Oriental Institute Nubian Expedition 3, Chicago: The Oriental Institute, 1986., tab. 34)

Sl. 80 – Posuda s naslikanim geometrijskim motivima, Naqada I, keramika i boja, The Metropolitan Museum of Art, New York (https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547258 [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 81 – Keramička posuda s naslikanim spiralama, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 183.)

Sl. 82 – Keramička posuda s naslikanim geometrijskim motivima, Naqada I – Naqada II, keramika i boja, Museum of Fine Arts, Boston (https://collections.mfa.org/objects/138860 [pregledano 16. travnja 2021.])

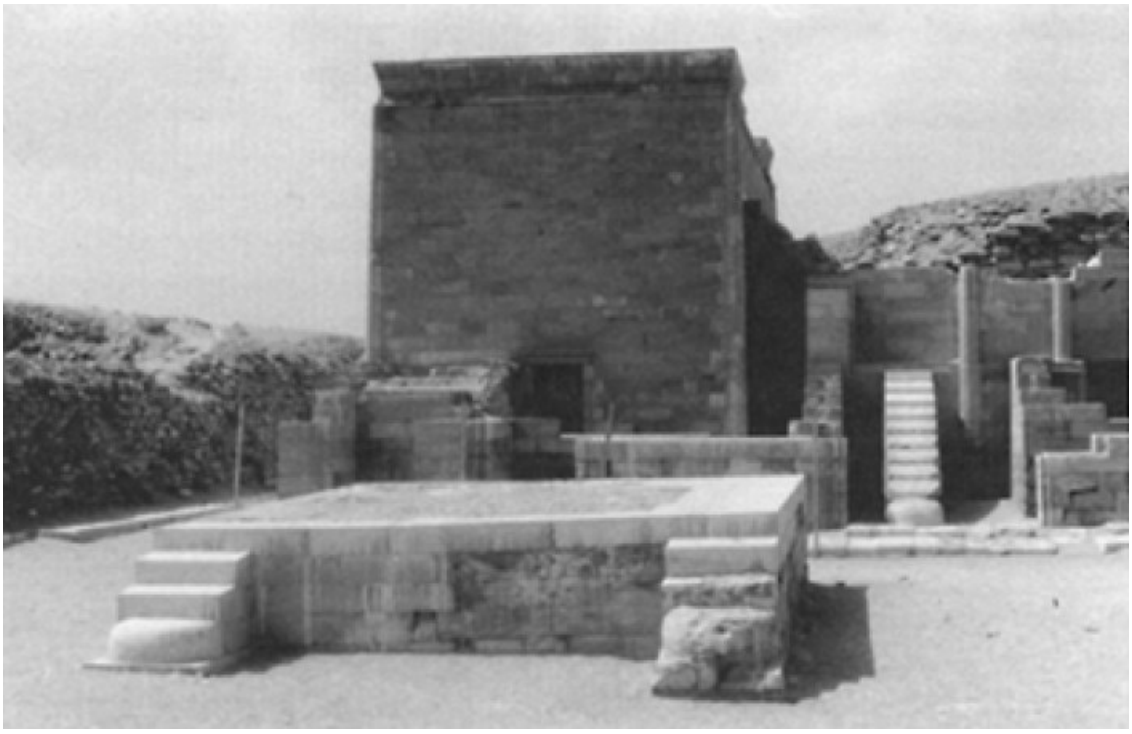
Sl. 83 – Dekorativni dijelovi namještaja s u reljefu izvedenim i oslikanim geometrijskim motivima, I. dinastija, bjelokost i pigment, Oriental Institute Museum, Chicago (Emily Teeter [ur.], *Before the*, 2011., str. 243.)

Sl. 84 – Češalj faraona Đeta, I. dinastija; vladavina Đera, bjelokost, Egipatski muzej, Kairo (https://old.egypt-museum.com/post/187580022126/comb-of-king-djet [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 85 – Crtež oslika keramičke posude, Naqada II, Tübingen (Gwenola Graff, Merel Eyckerman, Stan Hendrickx, »Architectural Elements«, 2011., str. 439.)

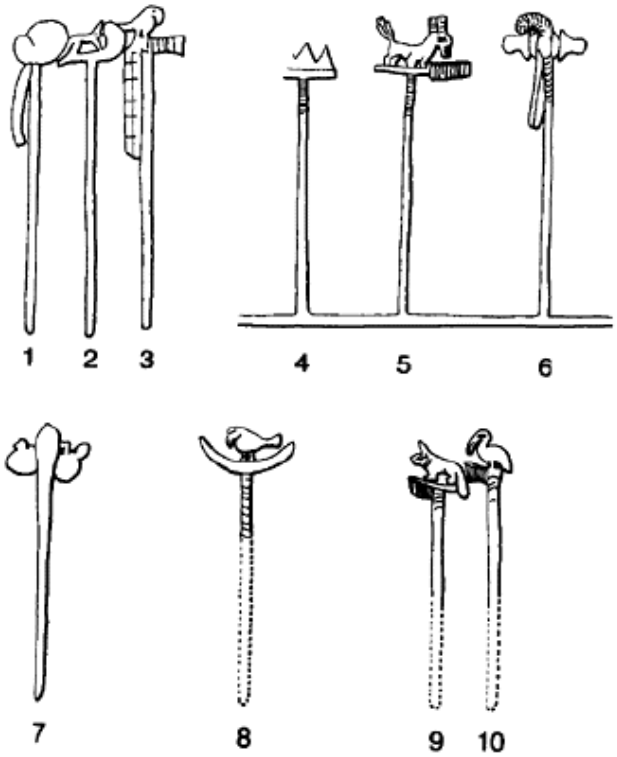
Sl. 86 – Ostatci „*Sed* prijestolja“, početak III. dinastije (27. st. pr. Kr.), Đoserov piramidalni kompleks, Sakara (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 184.)

Sl. 87 – Keramička posuda s najranijim prikazom Crvene krune, kasna Naqada I, keramika (http://www.ancient-egypt.co.uk/ashmolean/pages/2005-mar-11%20132.htm [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 88 – Ulomak pločice s prikazom Dena, I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, Egipatski muzej, Kairo (https://en.wikipedia.org/wiki/Den_(pharaoh)#/media/File:Den_label.jpg [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 89 – Crtež stjegova koji se pojavljuju na ceremonijalnim paletama i glavama toljaga kasnog preddinastijskog i ranog ranodinastijskog razdoblja, Naqada III – I. dinastija, više zbiraka (Toby Wilkinson, *Early Dynastic*, 2005., str. 169.)

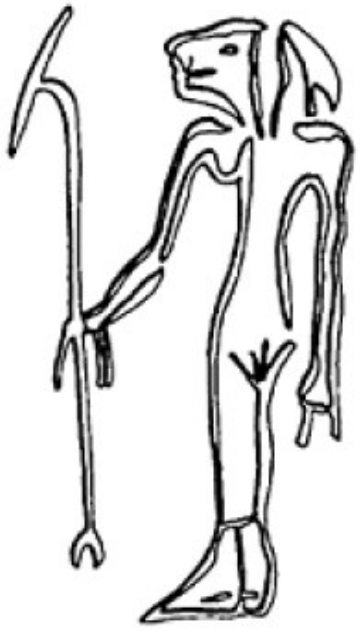
Sl. 90 – Libacijska u obliku *ankh* i *ka* simbola, I. dinastija, pješčenjak, The Metropolitan Museum of Art, New York (David P. Silverman, »Text and«, 2011., str. 209.)

Sl. 91 – Nadgrobna stela kraljice Merneit, I. dinastija; vladavina Dena, kamen, Egipatski muzej, Kairo (https://www.arce.org/resource/stelae-ancient-egypts-versatile-monumental-form [pregledano 16. travnja 2021.])

Sl. 92 – Crtež boga Aša s Peribsenova pečata, II. dinastija; vladavina Peribsena, glineni otisak (William Matthew Flinders Petrie, *The Royal*, 1901., tab. XXII.179)

Sl. 93 – Crtež božice Bastet, II. dinastija; vladavina Peribsena, kamena posuda s imenom faraona Hetepsekhemuia (Pierre Lacau, Jean-Philippe Lauer, *La Pyramide*, 1959., tab. 11, br. 7)

10. Popis izvora

Herodot, *Historiai*, prev. na eng. George Rawlinson (*Histories*, Herts: Wordsworth Editions Ltd, 1999.)

11. Popis literature

Aldred, Cyril, *Egyptian Art*, London: Thames & Hudson, 1994. [1980.]

Ali, Mons Ezz, »Sandal Bearers in Ancient Egypt«, u: *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* Vol. 13 No. 1 (2016.), str. 41-70.

Anđelković, Branislav, »Parameters of Statehood in Predynastic Egypt«, u: *Egypt at its origins 2. Proceedings of the International conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Béatrix Midant-Reynes, Yann Tristant, Leuven, 2008., str. 1039-1056.

Anđelković, Branislav, »Political Organisation of Egypt in the Predynastic Period«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 25-32.

Arnold, Bettina (ur.), Counts, Derek B. (ur.), *The Master of Animals in Old World Archaeology*, Budimpešta: Archaeolingua Alapítvány, 2010.

Arnold, Bettina; Counts, Derek B., »Prolegomenon: The Many Masks of the Master of Animals«, u: *The Master of Animals in Old World Archaeology*, (ur.) Bettina Arnold, Derek B. Counts, Budimpešta: Archaeolingua Alapítvány, 2010., str. 9-24.

Bard, Kathryn A., »The Emergence of the Egyptian State«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford University Press, 2000., str. 61-88.

Bardill, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012., str. 166-167.

Baumgartel, Elise J., »Some Remarks on the Origins of the Titles of the Archaic Egyptian Kings«, u: *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 61 (1975.), str. 28-32.

Betz, Raymond, »Nabta Playa Saved«, u: *Ancient Egypt: The History, People and Culture of the Nile Valley* Is. 56 Vol. 10 No. 2 (2009.), str. 26-30.

Brack, Annelies; Zoller, Heinrich, »Die Pflanze auf der dekorierten Naquada-II-Keramik: Aloe oder Wildbanane (Ensente)«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 45 (1989.), str. 33-53.

Brier, Bob; Hobbs, Hoyt, *Ancient Egypt: Everyday Life in the Land of the Nile*, New York: Sterling, 2013. [ilustrirano izdanje; prvo izdanje 1999.]

Campagno, Marcelo, »¿Asia o África? El motivo predinástico del "Señor de los Animales" en el Antiguo Egipto«, u: *Estudios de Asia y Africa* Vol. 36 No. 3 (2001.), str. 419-430.

Case, Humphrey; Crowfoot Payne, Joan, »*Tomb 100: The Decorated Tomb at Hierakonpolis*«, u: The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 48 (1962.), str. 5-18.

Cervelló Autuori, Josep, »¿Un precedente del serej faraónico en la paleta predinástica de la caza?«, u: *Aula Orientalis* 13 (1995.), str. 169-175.

Ciałowicz, Krzysztof M., »Problèmes de l'interprétation du relief prédynastique tardif: Motif du palmier et des girafes«, u: *Studies in Ancient Art and Civilization 4*. Prace Archeologiczne 53., (ur.) Joachim Śliwa, Krakow, 1992., str. 7-18.

Clayton, Peter A., *Chronicle of the Pharaohs*, London: Thames & Hudson, 2006. [1994.]

Craig Patch, Diana (ur.), *Dawn of Egyptian Art*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011.

Craig Patch, Diana, »From Land to Landscape«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 61-81.

Craig Patch, Diana, »The Human Figure«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 97-135.

Craig Patch, Diana, »Early Dynastic Art«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 137-179.

Crowfoot Payne, Joan, »*Tomb 100: The Decorated Tomb at Hierakonpolis Confirmed*«, u: The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 59 (1973.), str. 31-35.

Curl, James Stevens, The Egyptian Revival: Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West, Abingdon i New York: Routledge Taylor i Francis Group, 2005.

Davies, Vivian; Friedman, Renée, »The Narmer Palette: An Overlooked Detail«, u: *Egyptian Museum Collections around the World*, (ur.) Mamdouh Eldamaty, May Trad, Kairo: The American University in Cairo Press, 2002., str. 243-246.

Dodson, Aidan, *Monarchs of the Nile*, London: Rubicon Press, 1995.

Dodson, Aidan; Hilton, Dyan , *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2010. [2004.]

Dreyer, Günter, *Elephantine VIII. Der Tempel der Satet. Die funde der Frühzeit und des Alten Reiches*, Mainz: Philipp von Zabern, 1986.

Dreyer, Günter, »Motive und Datierung der dekorierten prädynastischen Messergriffe« u*: L'art de l'Ancien Empire égyptien. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998*, (ur.) Christiane Ziegler, Pariz: La Documentation française: Musée du Louvre, 1999., str. 195-226.

Dreyer, Günter, »Tomb U-j: A Royal Burial of Dynasty 0 at Abydos«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 127-136.

Dreyer, Günter; Josephson, Jack A., »Royal Sculpture of the Predynastic and Archaic Periods«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* 47 (2011.), str. 45-70.

Eaton-Krauss, Marianne, »Sculpture in Early Dynastic Egypt«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 180-193.

Emery, Walter Bryan, *Archaic Egypt*, Harmondsworth: Penguin Books, 1961.

Fischer, Henry G., »Notes on Sticks and Staves in Ancient Egypt«, u: *Metropolitan Museum Journal* Vol. 13 (1978.), str. 5-32.

Petrie, William Matthew Flinders, *The Royal Tombs of the First Dynasty I*, London: Egypt Exploration Fund, 1900.

Petrie, William Matthew Flinders, *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties II*, London: Egypt Exploration Fund, 1901.

Petrie, William Matthew Flinders; Wainwright, Gerald Averay; Gardiner, Alan Henderson, *Tarkhan,* I *and Memphis,* V, London: School of Archaeology in Egypt/Quaritch, 1913.

Frankfort, Henri »The Origin of Monumental Architecture in Egypt«, u: *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941.), str. 329-358.

Frankfort, Henri, *Kingship and the Gods*, Chicago: University of Chicago Press, 1948.

Frankfort, Henri, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, 1970. [4. izmijenjeno izdanje; prvo izdanje 1954.]

Friedman, Renee, »Excavating Egypt's early kings: Recent discoveries in the elite cemetery at Hierakonpolis«, u: *Egypt at its origins 2. Proceedings of the International conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Béatrix Midant-Reynes, Yann Tristant, Leuven, 2008., str. 1157–1194.

Friedman, Renée, »Hierakonpolis Locality HK29A: The Predynastic Ceremonial Center Revisited«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* 45 (2009.), str. 79-103.

Gardiner, Alan Henderson, *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford: Griffith Institute, 1957. [3. izdanje; prvo izdanje 1927.]

Godron, Gérard, *Etudes sur l'Horus Den et Quelques Problèmes de l'EgypteArchaïque*, Ženeva: Patrick Cramer. Cahiers d'Orientalisme 19, 1990.

Graff, Gwenola, *Les peintures sur vases de Naqada I – Naqada II.: Nouvelle approche sémiologique de l'iconographie prédynastique*, Egyptian Prehistory Monograph 6, Leuven: Leuven University Press, 2009.

Graff, Gwenola, »The Iconography on Decorated Ware«, u: *Préhistoires de l'écriture: Iconographie, pratiques graphiques et émergence de l'écrit dans l'Égypte prédynastique*, (ur.) Gwenola Graff, Alejandro Jimenez Serrano, Marseille: Presses Universitaires de Provence, 2016., str. 47-61.

Graff, Gwenola; Eyckerman, Merel; Hendrickx, Stan, »Architectural Elements on Decorated Pottery and the Ritual Presentation of Desert Animals«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 437-466.

Griffin, Kenneth, »Images of the Rekhyt from Ancient Egypt«, u: *Ancient Egypt* Vol. 7 No. 2 (2006.), str. 45-50.

Hamilton, Caleb R., »Conflict in the Iconography of the Protodynastic and Early Dynastic Periods«, u: *Rich and Great: Studies in Honor of Anthony J. Spalinger on the Occasion of his 70th Feast of Thoth* ,(ur.) Renata Landgráfová, Jana Mynáfová, Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts, 2016., str. 99-114.

Hartung, Ulrich et al., »Vorbericht über neue Untersuchungen in der prädynastischen Siedlung von Maadi«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 59 (2003.), str. 149-98.

Hartwig, Melinda, »The Tomb Of A Hety-', Theban Tomb 116«, u: *Offerings to the Discerning Eye: An Egyptological Medley in Honor of Jack A. Josephson*, (ur.) Sue D'Auria, Brill, 2009., str. 159-168.

Helck, Wolfgang, »Die Herkunft des abydenischen Osirisrituals«, u: *Archiv Orientální* 20 (1952.), str. 72-85.

Helck, Wolfgang, »Zu den "Talbezirken" in Abydos«, u: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo*, 28 (1972.), str. 95-99.

Hendrickx, Stan, »Arguments for an Upper Egyptian Origin of the Palace-façade and the *Serekh* during Late Predynastic – Early Dynastic times«, u: *Göttinger Miszellen* 184 (2001.), str. 85-110.

Hendrickx, Stan, »Predynastic – Early Dynastic chronology«, u: Ancient Egyptian Chronology, (ur.) Erik Hornung, Rolf Krauss, David A. Warburton, Brill: Leiden, 2006., str. 55-93.

Hendrickx, Stan, »Iconography of the Predynastic and Early Dynastic Periods«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 75-82.

Hendrickx, Stan; De Meyer, Marleen; Eyckerman, Merel, »On the Origin of the Royal False Beard and its Bovine Symbolism« u: *Aegyptus est imago caeli. Studies presented to Krzysztof M. Ciałowicz on his 60th birthday*, (ur.) Mariusz A. Jucha, Joanna Debowska-Ludwin, Piotr Kolodziejczyk, Krakow: Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Krakow, 2014., str. 129-143.

Hendrickx, Stan; Depraetere, David, »A theriomorphic Predynastic stone jar and hippopotamus symbolism«, u: *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams* (Orientalia Lovaniensia Analecta 138), (ur.) Stan Hendrickx et al., Leuven, 2004., str. 801-822.

Hendrickx, Stan; Droux, Xavier; Eyckerman, Merel, »Predynastic Human Representations: Two Sides of a Story«, u: *What Ever Happened to the People? Humans and Anthropomorphs in the Rock Art of Northern Africa*, (ur.) Dirk Huyge, Francis Van Noten, Bruxelles: Royal Academy for Overseas Sciences, 2018., str. 431-443.

Hendrickx, Stan; Eyckerman, Merel, »Continuity and change in the visual representations of Predynastic Egypt«, u: *Recent Discoveries and Latest Researches in Egyptology: Proceedings of the First Neapolitan Congress of Egyptology, Naples, June 18th-20th 2008*, (ur.) Francesco Raffaele, Ilaria Incordino, Massimiliano Nuzzolo, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010., str. 121-144.

Hendrickx, Stan; Eyckerman, Merel, »Tusks and tags: Between the hippopotamus and the Naqada plant«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt*", (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 497-570.

Hendrickx, Stan; Eyckerman, Merel, »Visual representation and state development in Egypt«, u: *Archéo-Nil* 22 (2012.), str. 23-72.

Hendrickx, Stan; et al., »Late Predynastic/Early Dynastic rock art scenes of Barbary sheep hunting in Egypt's Western Desert: From capturing wild animals to the women of the 'Acacia House'«, u: *Desert Animals in the Eastern Sahara: Status, Economic Significance and Cultural Reflection in Antiquity: Proceedings of an Interdisciplinary ACACIA Workshop Held at the University of Cologne, December 14-15, 2007*, (ur.) Heiko Reimer et al., Köln: Heinrich-Bart-Institut, 2009., str. 189-244.

Hendrickx, Stan; Förster, Frank »Early Dynastic Art and Iconography«, u: A Companion to Ancient Egypt, (ur.) Alan B. Lloyd, Blackwell Publishing, 2010., str. 826-852.

Hendrickx, Stan; Vermeersch, Pierre, »Prehistory: From the Paleolithic to the Badarian Culture (c. 700,000 - 4000 BC)«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford University Press, 2000., str. 17-43.

Hikade, Thomas, »Origins of monumental architecture: Recent excavations at Hierakonpolis HK29B and HK25«, u: *Egypt at its Origins 3. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, (ur.) Renée F. Friedman, Peter N. Fiske, Leuven, 2011., str. 81-108.

Hoffman, Michael A., *Egypt before the Pharaohs: the Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization*, London: Routledge i Kegan Paul, 1980.

Hornung, Erik, *Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many*, (prev.) John Baines, London: Routledge and Kegan Paul, 1983.

Hornung, Erik; Staehelin, Elisabeth, *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen*, Mainz am Rhein: Zabern, 1976.

Huyge, Dirk, »A double-powerful device for regeneration: The Abu Zaidan knife handle reconsidered in Egypt and its Origins«, u: *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams* (Orientalia Lovaniensia Analecta 138), (ur.) Stan Hendrickx et al., Leuven, 2004., str. 823-836.

Huyge, Dirk, »The fish hunters of El-Hosh: Rock art research and archaeological investigations in Upper Egypt (1998-2004)«, Mededelingen der Zittingen van de Koninklijke Academievoor Overzeese Wetenschappen/Bulletin des Séances de l'Academie Royale des Sciences d'Outre-Mer 51 (2005.), str. 231-249.

Huyge, Dirk »Late Palaeolithic and Epipalaeolithic Rock Art in Egypt: Qurta and El-Hosh«, u: Archéo-Nil 19 (2009.), str. 108-120.

Huyge, Dirk, »The Painted Tomb, rock art and the recycling of Predynastic Egyptian imagery«, u: Archéo-Nil 24 (2014.), str. 93-102.

Jiménez-Serrano, Alejandro, »The Origin of the Palace-Façade as Representation of Lower Egyptian elites«, u: *Göttinger Miszellen* 183 (2001.), str. 71-82.

Jiménez-Serrano, Alejandro, »Chronology and Local Traditions: the representation of power and the royal name during the Late Predynastic period«, u: *Archéo-Nil* 13 (2003.), str. 93-142.

Jiménez-Serrano, Alejandro, »The Funerary Meaning of the Niched Architecture in Egypt during the Third Millennium BC«, u: *Göttinger Miszellen* 213 (2007.), str. 23-38.

Josephson, Jack A.; Dreyer, Günter »Naqada IId: The Birth of an Empire Kingship, Writing, Organized Religion«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* Vol. 51 (2015.), str. 165-178.

Kantor, H. J., »The relative chronology of Egypt and its foreign correlations before the late Bronze Age«, u*: Chronologies in Old World Archaeology*, (ur.) Robert W. Ehrich, Chicago: University of Chicago Press, 1965., str. 1-46.

Kemp, Barry J., »Photographs of the Decorated Tomb at Hierakonpolis«, u: *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 59 (1973.), str. 36-43.

Köhler, Eva Christiana, »Re-assessment of a cylinder seal from Helwan«, *Göttinger Miszellen* 168 (1999.), str. 49-56.

Krol, Alexei A., »The Representation of the "Sed-Platform" in the Early Dynastic Monuments«, u: *Göttinger Miszellen* 184 (2001.), str. 27-36.

Lacau, Pierre; Lauer, Jean-Philippe, *La Pyramide à Degrés* IV. *Inscriptions Gravées sur les Vases*, Kairo: IFAO, 1959.

Landström, Björn *Ships of the Pharaohs: 4000 Years of Egyptian Shipbuilding*, New York: Doubleday and Company, 1970.

LeBlanc, Marc J., »The Zoomorphic Transformation of the King in the Early Egyptian Royal Military Victory Rituals and Its Relationship to the Sed Festival« u: *Apprivoiser le sauvage – Taming the Wild*, CENiM 11, (ur.) M. Massiera, B. Mathieu, Fr. Rouffet, Montpellier, 2015., str. 229-243.

Leclant, Jean »Égypte pharaonique et Afrique«, u: *Séance publique des Cinq Académies* (1980.), str. 3-11.

Lehner, Mark, *The Complete Pyramids*, London: Thames & Hudson, 2008. [1997.]

Logan, Thomas J., »The origins of the *Jmy-wt* fetish«, u: *Journal of the American Research Center* 27 (1990.), str. 61-69.

Luiselli, Maria Michela, »The Ancient Egyptian scene of 'Pharaoh smiting his enemies': an attempt to visualise cultural memory?«, u: *Cultural Memory and Identity in Ancient Societies*, (ur.) Martin Bommas, London: Continuum, 2011., str. 10-25.

Mączyńska, Agnieszka, »Lower and Upper Egypt in the 4th millennium BC. The development of craft specialisation and social organisation of the Lower Egyptian and Naqada cultures« u: *Hunter-Gatherers and Early Food Producing Societies in Northeastern Africa*, (ur.) J. Kabaciński, M. Chłodnicki, M. Kobusiewicz, Poznań: Poznań Archaeological Museum, 2015., str. 65-101.

Malville, J. McKim, »Astronomy in Nabta Playa, Southern Egypt«, u: *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, (ur.) Clive L. N. Ruggles, New York: Springer-Verlag, 2015. [2014.], str. 1079-1091.

Michaux-Colombot, Danièle, »New considerations on the Qustul incens burner iconography«, u: *Between the Cataracts, Part two, fasc.1 Session Papers*, (ur.) Włodzimierz Godlewski, Adam Łajtar, Varšava: Archeobooks, 2010., str. 359-370.

Midant-Reynes, Béatrix, The Prehistory of Egypt: From the First Egyptians to the First Pharaohs, Oxford: Blackwell Publishers, 2000.

Midant-Reynes, Béatrix, »The Naqada Period (c .4000 - 3200 BC)«, u: *The Oxford History of Ancient Egypt*, (ur.) Ian Shaw, Oxford University Press, 2000., str. 44-60.

Morgan, Lyvia, »An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab´a«, u: *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* (2010.), str. 303-323.

Müller, Vera, »Nilpferdjagd und Geköpfte Feinde – zu zwei Ikonen des Feindvernichtungsrituals«, u: Zeichen aus dem Sand – Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer, Menes 5, (ur.) Eva-Maria Engel, Vera Müller, Ulrich Hartung, Wisebaden: Harrassowitz, 2008., str. 477-493.

Novak, Grga, *Egipat: prethistorija, faraoni, osvajači, kultura*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.

O'Connor, David, »The Narmer Palette: A New Interpretation«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 145-152.

Osterman, Jasmina, »Gospodari božanske riječi. Usporedba mezopotamijskih i egipatskih bogova zaštitnika pisma«, u: *Znakovi i riječi 2. Zbornik projekta Mythos-cultus-imagines deorum*, (ur.) Helena Tomas, Zagreb: FF press, 2008., str. 29-54.

Pittman, Holly, »Constructing Context: The Gebel el-Arak Knife: Greater Mesopotamian and Egyptian Interaction in the Late Fourth Millennium B. C. E.«, u: *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-First Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference*, (ur.) Jerrold S. Cooper, Glenn M. Schwartz, Winona Lake: Eisenbrauns, 1996., str. 9-32.

Pizzato, Giulia, »The fantastic creatures in Predynastic Egypt: an essay about Near-Eastern influences«, u: *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* (2019), str. 29-38.

Pommerening, Tanja; Martinova, Elena; Hendrickx, Stan, »The Early Dynastic origin of the water-lily motif«, u: *Chronique d'Égypte; bulletin périodique de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth* 85 (2011.), str. 14-40.

Quibell, James Edward, *Hierakonpolis (Band 1): Plates of discoveries in 1898*, London: Bernard Quaritch, 1900.

Reeder, Greg, »Ritualized Death and Rebirth: Running the Heb Sed«, u: *KMT: A Modern Journal of Ancient Egypt* Vol. 4 No. 4 (1994.), str. 60-71.

Reeves, Nicholas, *Ancient Egypt: The Great Discoveries*, London: Thames & Hudson, 2000.

Robins, Gay, *The Art of Ancient Egypt: Revised Edition*, Cambridge: Harvard University Press, 2008. [2. izmjenjeno izdanje; prvo izdanje 1994.]

Romer, John, *A History of Ancient Egypt: From the First Farmers to the Great Pyramid*, London: Penguin Books, 2013. [2012.]

Schulz, Regine (ur.); Seidel, Matthias (ur.), Egypt: *The World of the Pharaohs*, Ullmann Publishing, 2015. [1997.]

Seidlmayer, Stephan, » Egypt's path to advanced civilization«, u: *Egypt: The World of the Pharaohs*, (ur.) Regine Schulz, Matthias Seidel, Ullmann Publishing, 2015. [1997.], str. 8-23.

Seidlmayer, Stephan, » The Rise of the State to the Second Dynasty«, u: Egypt: *The World of the Pharaohs*, (ur.) Regine Schulz, Matthias Seidel, Ullmann Publishing, 2015. [1997.], str. 24-39.

Shaw, Ian (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Silverman, David P., »Text and Image and the Origin of Writing in Ancient Egypt«, u: *Dawn of Egyptian Art*, (ur.) Diana Craig Patch, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011., str. 203-209.

Śliwa, Joachim, »Some Remarks concerning Victorious Ruler Representations in Egyptian Art«, u: *Forschungen und Berichte* 16 (1974.), str. 97-117.

Stephenson Smith, William, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, London: Penguin Books, 1988. [6. izmijenjeno izdanje, uredio i nadopunio William Kelly Simpson; prvo izdanje 1958.], str. 27.

Storemyr, Per »Prehistoric geometric rock art at Gharb Aswan, Upper Egypt«, u: *Sahara* 19 (2008.), str. 61-76.

Šćukanec Rezniček, Porin, »The Borderline between Predynastic and Dynastic Egypt (4000–3000 B.C.) in the Works of Croatian Egyptologists and Scholar«, u: *Research of the history and culture of Ancient Near East in Croatia*, (ur.) Mladen Tomorad, Saarbrücken: LAP Lambert, 2014., str. 13-18.

Šćukanec Rezniček, Porin, »Zavisni grobovi u Prvoj dinastiji staroga Egipta: Teorijski pristup«, u: *Pro tempore: časopis studenata povijesti* (2017.), str. 24-35.

Tallet, Pierre, *La zone minier̀ e du Sud-Sinaï II. Les inscriptions pré- et protodynastiques du Ouadi 'Ameyra*, Kairo: Institut français d'archéologie orientale, 2015.

Tallet, Pierre; Somaglino, Claire, »Une campagne en Nubie sous la Ière dynastie: La scène nagadienne du Gebel Sheikh Suleiman comme prototype et modèle«, u: *NeHeT* 1 (2014.), str. 1-46.

Teeter, Emily (ur.), *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011.

Tomorad, Mladen, *Egipat u Hrvatskoj: egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi*, Zagreb: Bartbat, 2003.

Tomorad, Mladen, »Ponovno datiranje tri staroegipatska predmeta iz razdoblja Naqade I.–III. i arhajskog perioda u Muzeju Mimara u Zagrebu«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* (2012.), str. 185-193.

Tomorad, Mladen, *Staroegipatska civilizacija, sv. I: Povijest i kultura starog Egipta*, Zagreb: Hrvatski studiji, 2016.

Tomorad, Mladen, *Staroegipatska civilizacija, sv. II: Uvod u egiptološke studije*, Zagreb: Hrvatski studiji, 2017.

Tristant, Yann; Midant-Reynes, Béatrix, »The Predynastic Cultures of the Nile Delta«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 45-54.

Tyldesley, Joyce, *Nefertiti : Egypt's Sun Queen*, London: Penguin Books, 1999. [1998.]

Uranić, Igor, *Sinovi Sunca*, Zagreb: CID, 1997.

Uranić, Igor, *Stari Egipat - Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb: Školska knjiga, 2002.

Uranić, Igor, *Ozirisova zemlja - Egipatska mitologija i njezini odjeci na Zapadu*, Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Uranić, Igor; Šekrst, Kristina, *Staroegipatski jezik - Gramatika, pismo i lingvistički uvod*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.

Van den Brink, Edwin C. M., »The Incised Serekh-Signs of Dynasties 0-1, Part I: Complete Vessels«, u: *Aspects of Early Egypt*, (ur.) A. Jeffrey Spencer, London, 1996., str. 140-158.

Van den Brink, Edwin C. M., »The Pottery-Incised Serekh-Signs of Dynasties 0-1 Part II: Fragments and Additional Complete Vessels«, u: *Archeo-Nil* 11 (2001.), str. 23-100.

Van Dijk, Renate Marian, »The Use of Bucrania in the Architecture of First Dynasty Egypt«, *Journal for Semitics* Vol. 22 No. 2 (2013), str. 449-463.

Vanhulle, Dorian »Boat Symbolism in Predynastic and Early Dynastic Egypt: An Ethno-Archaeological Approach«, u: *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* vol. 17 (2018.), str. 173-187.

Vanhulle, Dorian, »Preliminary Observations on Some Naqadian Boat Models. A Glimpse of a Discrete Ideological Process in Pre-pharaonic Arts«, u: *Desert and the Nile. Prehistory of the Nile Basin and the Sahara. Papers in honour of Fred Wendorf*, (ur.) Jacek Kabaciński et al., Poznań: Poznań Archaeological Museum, 2018., str. 289-312.

Vandier, Jacques, *Manuel d'Archéologie égyptienne* vol 1., *Les époques de formation: La préhistoire*, Pariz: A. et J. Picard et Cie, 1952.

Von der Way, Thomas, »Indications of Architecture with Niches at Buto«, u: *The Followers of Horus. Studies Dedicated to Michael Allen Hoffman*, (ur.) Renée Friedman, Barbara Adams, Oxford: Oxbow Books, 1992., str. 217-226.

Wainwright, Gerald Averay, »Seshat and the Pharaoh«, *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol. 26. (1941.), str. 30-40.

Wengrow, David, »The Invention of Writing in Egypt«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 99-104.

Westendorf, Wolfhart, »Uräus und Sonnenscheibe«, u: *Studien zur Altägyptischen* Kultur 6 (1978.), str. 201-226.

Wilkinson, Richard H., *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2003.

Wilkinson, Toby, *Genesis of the Pharaohs: Dramatic New Discoveries That Rewrite the Origins of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2003.

Wilkinson, Toby, *Early Dynastic Egypt*, Routledge, 2005. [izmijenjeno e-izdanje; prvo izdanje 1999.]

Wilkinson, Toby *The Thames and Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2008. [2. izdanje; prvo izdanje 2005.]

Wilkinson, Toby, *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, London: Bloomsbury Publishing, 2011.

Williams, Bruce B., *Excavations Between Abu Simbel and the Sudan Frontier*, Part 1: *The A-Group Royal Cemetery at Qustul, Cemetery L*, Oriental Institute Nubian Expedition 3, Chicago: The Oriental Institute, 1986.

Williams, Bruce B., *Decorated pottery and the art of Naqada III: A documentary essay*. Münchner Ägyptologische Studien 45, München - Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1988.

Williams, Bruce, »Narmer and the Coptos Colossi«, u: *Journal of the American Research Center in Egypt* Vol. 25 (1988.), str. 35-59.

Williams, Bruce B., »Relations between Egypt and Nubia in the Naqada Period«, u: *Before the Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*, (ur.) Emily Teeter, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 2011., str. 83-92.

Wit, A. J. de, *Enemies of the State: Perceptions of "otherness" and State Formation in Egypt*, diplomski rad, Leiden: Leiden University, Faculty of Archaeology, 2008.

12. Popis internetskih izvora

Ancient Egypt and Archaeology Web Site

http://www.ancient-egypt.co.uk/ashmolean/pages/2005-mar-11%20132.htm (pregledano 16. travnja 2021.)

Battlefield Palette

https://en.wikipedia.org/wiki/Battlefield_Palette (pregledano 15. travnja 2021.)

Bull Palette

(https://en.wikipedia.org/wiki/Bull_Palette#/media/File:Palette_with_Bull-E_11255-IMG_9459-9466-gradient.jpg (pregledano 16. travnja 2021.)

C ware bowl with dots and lines

https://collections.mfa.org/objects/138860 (pregledano 16. travnja 2021.)

Comb of King Djet

https://old.egypt-museum.com/post/187580022126/comb-of-king-djet (pregledano 16. travnja 2021.)

Cosmetic-palette

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA20792 (pregledano 15. travnja 2021.)

Dish with a hunting-scene

https://pushkinmuseum.art/data/fonds/ancient_east/1_1_a/1_1_a_4777/index.php?lang=en (pregledano 15. travnja 2021.)

Double funeral stele of the ladies Nitneb (Nit-neb) and Nitwa (Nytouâ)

https://www.flickr.com/photos/71637794@N04/22879511150/ (pregledano 15. travnja 2021.)

Figure

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA59648 (pregledano 15. travnja 2021.)

Fragment of an ivory label showing pharaoh Den wearing the double crown of Upper and Lower Egypt

https://en.wikipedia.org/wiki/Den_(pharaoh)#/media/File:Den_label.jpg (pregledano 16. travnja 2021.)

Gebel el-Arak Knife

(https://en.wikipedia.org/wiki/Gebel_el-Arak_Knife#/media/File:Gebel_el-Arak_knife_(front_and_back).jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Google Earth

https://earth.google.com/web/ (pregledano 15. travnja 2021.)

Hair Comb Decorated with Rows of Wild Animals

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544067 (pregledano 16. travnja 2021.)

Hoe

https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/hoe (pregledano 19. travnja 2021.)

Introduction to Egyptian Archaeology and Art 2009

https://www.brown.edu/Departments/Joukowsky_Institute/courses/introtoegypt09/8997.html (pregledano 15. travnja 2021.)

Jar-label

https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA32650 (pregledano 19. travnja 2021.)

Jen Thum, *Stelae: Ancient Egypt's Versatile Monumental Form*. Mrežna stranica *The American Research Center in Egypt*

https://www.arce.org/resource/stelae-ancient-egypts-versatile-monumental-form (pregledano 16. travnja 2021.)

King Khasekhemwy "fort" in Abydos

https://en.wikipedia.org/wiki/Khasekhemwy#/media/File:Khasekhemwy_Monument_(II).jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Libyan Palette

https://en.wikipedia.org/wiki/Libyan_Palette (pregledano 16. travnja 2021.)

MacGregor plaque

https://en.wikipedia.org/wiki/MacGregor_plaque#/media/File:IvoryLabelOfDen-BritishMuseum-August19-08.jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Merimde clay head

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Merimde_clay_head,_Predynastic_Period,_Maadi_Era,_4th_millennium_BCE.jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Narmer Macehead

https://en.wikipedia.org/wiki/Narmer_Macehead#/media/File:Narmer_Macehead.png (pregledano 15. travnja 2021.)

Naqada Label

http://www.ancient-egypt.org/history/early-dynastic-period/1st-dynasty/horus-aha/naqada-label.html (pregledano 16. travnja 2021.)

Narmer Palette

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Narmer_Palette.jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Nekhen tomb painting

https://en.wikipedia.org/wiki/Nekhen#/media/File:T%C3%BAmulo_100.JPG (pregledano 15. travnja 2021.)

Palette shaped like a guinea fowl

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547365 (pregledano 16. travnja 2021.)

Scorpion Macehead

https://en.wikipedia.org/wiki/Scorpion_Macehead#/media/File:Mace-head_of_king_Scorpion.jpg (pregledano 15. travnja 2021.)

Stone vase of Seth-Peribsen

https://en.wikipedia.org/wiki/Seth-Peribsen#/media/File:Peribsen.jpg (pregledano 16. travnja 2021.)

Turtle-shaped palette

https://collections.mfa.org/objects/5151/turtleshaped-palette;jsessionid=24B552D2A7EBDFCE1592AE527659596D (pregledano 15. travnja 2021.)

Two Dog Palette

https://www.ashmolean.org/two-dog-palette#listing_156246_0 (pregledano 16. travnja 2021.)

White cross-lined bowl with geometric design

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/547258 (pregledano 16. travnja 2021.)

13. Popis slikovnih priloga

Sl. 1 – Petroglif s prikazom goveda, kasni paleolitik, Qurta, pozicija II, lokalitet 4

Sl. 2 – Crtež geometrijskih motiva i zamci za ribe urezanih u stijeni, epipaleolitik, el-Hosh, lokalitet 3

Sl. 3 – Karta s označenim položajem lokaliteta Nabta Playa

Sl. 4 – Kalendar sastavljen od kamenih ploča, kasni Saharski neolitik, Nabta Playa

Sl. 5 – Karta s označenim najvažnijim neolitičkim lokalitetima Donjeg Egipta

Sl. 6 – "Glava iz Merimde", Merimda kultura, keramika, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 7 – Karta s označenim najvažnijim lokalitetima Badari kulture

Sl. 8 – Bjelokosne žlice, Badari kultura

Sl. 9.1 – Figurica stojećeg ženskog lika, Badari kultura, bjelokost, British Museum, London

Sl. 9.2 – Figurica stojećeg ženskog lika, Badari kultura, bjelokost, British Museum, London

Sl. 10 – Karta s označenim lokalitetima koji pokazuju raširenost Naqada kulture i njenu ekspanziju prema sjeveru

Sl. 11 – Zidni oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, akvarelni preslik

Sl. 12 – Karta s označenim ranim lokalitetima Naqade kulture i trima najvažnijim urbanim

Sl. 13.1 – Kolosi iz Kopta, Naqada II, pješčenjak, Ashmolean Museum

Sl. 13.2 – Kolosi iz Kopta, Naqada II, pješčenjak, Ashmolean Museum

Sl. 14 – Grobnica U-j, Naqada III, stijena i ćerpič, Abid

Sl. 15.1 – Narmerova paleta, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, siltit, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 15.2 – Narmerova paleta, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, siltit, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 16 – Glava toljage kralja Narmera, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, kamen, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 17 – Crtež glave toljage kralja Narmera, Naqada III/I. dinastija; vladavina Narmera, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 18 – Šunet ez-Zebib, II. dinastija; vladavina Khasekhema, ćerpič, Abid

Sl. 19 – Šunet ez-Zebib, vanjsko lezenirano oplošje, II. dinastija; vladavina Khasekhema, ćerpič, Abid

Sl. 20.1 – Sjedeća statua faraona Khasekhema, II. dinastija; vladavina Khasekhema, škriljevac, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 20.2 – Sjedeća statua faraona Khasekhema, II. dinastija; vladavina Khasekhema, škriljevac, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 21.1 – Sjedeća statua faraona Khasekhema II. dinastija; vladavina Khasekhema, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 21.2 – Sjedeća statua faraona Khasekhema II. dinastija; vladavina Khasekhema, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 22 – Zdjela oslikanim motivom lovca i pasa, Naqada I, keramika, Puškinov muzej, Moskva

Sl. 23 – Lovačka paleta (eng. *Hunters Palette*), Naqada III, škriljevac, British Museum, London

Sl. 24 – Faraon Den harpunom ubija Nilskog konja, I. dinastija; vladavina Dena, glineni otisak pečata

Sl. 25 – Crtež petroglifa pastira i goveda, preddinastijsko razdoblje, Wadi Abu Mu'awwad

Sl. 26 – Crtež petroglifa muškarca, djeteta i goveda, preddinastijsko razdoblje, Wadi Abu Wasil

Sl. 27 – Crtež petroglifa s ranim prikazom božanstva i govedom, preddinastijsko razdoblje, Wadi Umm Salam

Sl. 28 – Crtež detalja „Gospodara životinja" sa zidnog oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 29.1 – „Nož iz Gebel el-Araka", Naqada II, kremen i bjelokost, Louvre, Pariz

Sl. 29.2 – „Nož iz Gebel el-Araka", Naqada II, kremen i bjelokost, Louvre, Pariz

Sl. 30 – Crtež vrha drške „noža iz Gebel el-Araka“, Naqada II, Louvre, Pariz

Sl. 31 – Crtež „Gospodara životinja” s keramičkog ulomka pronađenog u Naqadi, Naqada

Sl. 32 – Crtež ulomka bjelokosti, Naqada II, Hierakonpol

Sl. 33 – Crtež ljudskih likova s bijelog oslika keramičke posude, Naqada I – Naqada II, Abid, grob U-239

Sl. 34 – Detalj motiva vladara koji toljagom ubija neprijatelje, oslik grobnice 100 u Hierakonpolu, Naqada II, akvarelni preslik

Sl. 35 – Bjelokosna pločica faraona Dena („MacGregorova pločica“), I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, British Museum, London

Sl. 36 – Glava toljage s prikazom faraona koji sjedi na prijestolju, Naqada III, vapnenac, The Petrie Museum of Egyptian Archaeology, University College, London

Sl. 37 – Pločica od ebanovine s prikazima faraona Dena, I. dinastija; vladavina Dena, ebanovina, British Museum, London

Sl. 38 – Statua faraona Ninećera, II. dinastija; vladavina Ninećera, vapnenac, privatna kolekcija

Sl. 39 – Statua faraona Ninećera (ili drugog vladara II. dinastije), II. dinastija; vladavina Ninećera ili drugog vladara II. dinastije, alabaster, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 40 – Glava toljage kralja Škorpiona, detalj, Naqada III, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 41 – Bjelokosna pločica faraona Dena, I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, Abid

Sl. 42.1 – Paleta bojnoga polja (eng. Battlefield palette), Naqada III, siltit, British Museum, London

Sl. 42.2 – Paleta bojnoga polja (eng. Battlefield palette), Naqada III, siltit, British Museum, London

Sl. 43 – Pločica s prikazom ljudskog žrtvovanja, I. dinastija, Abid

Sl. 44 – Oslikana tkanina iz Gebeleina, Naqada II, lan i boja, Museo Egizio, Torino

Sl. 45 – Model broda s naslikanim likovima veslača, Naqada II, keramika i boja, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 46 – Crtež petroglifa s prikazanim brodom, preddinastijsko razdoblje, Wadi el-Atwani

Sl. 47 – Keramička posuda s oslikanim ljudskim likovima i motivom broda, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 48 – Petroglif broda, ljudskih likova s podignutim rukama i pokojnika (?), preddinastijsko razdoblje, Wadi el-Atwani

Sl. 49 – Figurica ženskog lika s podignutim rukama („žena ptica“), Naqada II, keramika Brooklyn Museum, New York

Sl. 50 – Stela s prikazom pokojnika ili pokojnice ispred žrtvenog stola, II. dinastija, kamen

Sl. 51 – Stela s prikazom pokojnica imena Nit-wa i Nit-neb, II. dinastija, vapnenac, Louvre, Pariz

Sl. 52 – Crtež petroglifa s prikazom broda na kojemu se nalaze životinje i bog Min (?), preddinastijsko razdoblje, Kanais

Sl. 53 – Posuda s urezanim likom boga Ptaha, I. dinastija, sedram grobnica 231, Tarkhan

Sl. 54 – Torzo iz Hierakonpola (eng. *The Hierakonpolis Torso*), Naqada III – I. dinastija, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 55 – Fragment reljefa s prikazom faraona Khasekhema i božice Sešat, II. dinastija; vladavina Khasekhema, vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 56 – Paleta u obliku ribe, Naqada II – Naqada III, siltit, Oriental Institute Museum,

Sl. 57 – Paleta u obliku kornjače, Naqada II, siltit, Museum of Fine Arts, Boston

Sl. 58 – Zdjela s prikazom lova na nilskog konja i motivom krokodila, kasna Naqada I, keramika i boja

Sl. 59 – Zdjela s oslikanim nilskim konjima, kasna Naqada I – rana Naqada II, keramika i boja

Sl. 60 – Paleta u obliku ptice (biserke?), Naqada II, siltit, The Metropolitan Museum of Art, New York

Sl. 61 – Češalj s prikazom redova različitih vrsta životinja, Naqada III, bjelokost, The Metropolitan Museum of Art, New York

Sl. 62.1 – Paleta dvaju pasa (eng. *Two Dogs Palette*), Naqada III, siltit, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 62.2 – Paleta dvaju pasa (eng. *Two Dogs Palette*), Naqada III, siltit, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 63 – Crtež petroglifa škorpiona i neprijatelja, Naqada III – I. dinastija, Gebel Sheikh Suleiman

Sl. 64.1 – Bikova paleta (eng. *Bull Palette*), Naqada III, kamen, Louvre, Pariz

Sl. 64.2 – Bikova paleta (eng. *Bull Palette*), Naqada III, kamen, Louvre, Pariz

Sl. 65.1 – Libijska paleta (eng. *Libyan Palette*), Naqada III, kamen, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 65.2 – Libijska paleta (eng. *Libyan Palette*), Naqada III, kamen, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 66 – Cilindrični pečat kralja Narmera, Naqada III – I. dinastija; vladavina Narmera, bjelokost, Ashmolean Museum

Sl. 67 – Paleta u obliku kompozitne životinje, početak I. dinastije, siltit, Oriental Institute Museum,

Sl. 68 – Crtež detalja dviju kompozitnih životinja s bjelokosne drške ritualnog noža iz Abu Zaidana, Brooklyn Museum, New York

Sl. 69 – *Serekh* s Peribsenovim imenom i „Set-životinjom" iznad njega, detalj s kamene posude, II. dinastija; vladavina Peribsena, kamen, Musée d'Archéologie nationale, Château de Saint-Germain-en-Laye

Sl. 70 – Skulptura čaglja, Naqada III, siltit, Phoebe A. Hearst Museum of Anthropology, University of California, Barkley

Sl. 71 – Crtež pečata faraona Đera, I. dinastija; vladavina Đera, Abid

Sl. 72 – Pečat s detaljem prvog prikaza Dviju dama (Uađit i Nekbet), I. dinastija; vladavina Đera, bjelokost, grobnica Neithotep, Hierakonpol

Sl. 73 – Votivna figurica pavijana, I. dinastija, fajansa, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 74 – Keramička posuda s naslikanim valovitim linijama i biljkom lepezastog oblika, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 75 – Keramička posuda s naslikanim valovitim linijama, trokutima i „Naqada biljkom" (eng. *Naqada plant*), Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 76 – Posuda u obliku vodenog ljiljana, ranodinastijsko razdoblje, fajansa, privatna kolekcija, Berlin

Sl. 77 – Posuda u obliku vodenog ljiljana, ranodinastijsko razdoblje, kalcit i vapnenac, Ashmolean Museum, Oxford

Sl. 78 – Zvečke u obliku pupoljka vodenog ljiljana, , ranodinastijsko razdoblje, keramika, Tell el-Farkha

Sl. 79 – Crtež prikaza s „kadionice iz Qustula“ (eng. *Qustul incense burner*), A-grupa (o. 3100. g. pr. Kr.), Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 80 – Posuda s naslikanim geometrijskim motivima, Naqada I, keramika i boja, The Metropolitan Museum of Art, New York

Sl. 81 – Keramička posuda s naslikanim spiralama, Naqada II, keramika i boja, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 82 – Keramička posuda s naslikanim geometrijskim motivima, Naqada I – Naqada II, keramika i boja, Museum of Fine Arts, Boston

Sl. 83 – Dekorativni dijelovi namještaja s u reljefu izvedenim i oslikanim geometrijskim motivima, I. dinastija, bjelokost i pigment, Oriental Institute Museum, Chicago

Sl. 84 – Češalj faraona Đeta, I. dinastija; vladavina Đera, bjelokost, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 85 – Crtež oslika keramičke posude, Naqada II, Tübingen

Sl. 86 – Ostatci „*Sed* prijestolja“, početak III. dinastije (27. st. pr. Kr.), Đoserov piramidalni kompleks, Sakara

Sl. 87 – Keramička posuda s najranijim prikazom Crvene krune, kasna Naqada I, keramika

Sl. 88 – Ulomak pločice s prikazom Dena, I. dinastija; vladavina Dena, bjelokost, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 89 – Crtež stjegova koji se pojavljuju na ceremonijalnim paletama i glavama toljaga kasnog preddinastijskog i ranog ranodinastijskog razdoblja, Naqada III – I. dinastija, više zbiraka

Sl. 90 – Libacijska u obliku *ankh* i *ka* simbola, I. dinastija, pješčenjak, The Metropolitan Museum of Art, New York

Sl. 91 – Nadgrobna stela kraljice Merneit, I. dinastija; vladavina Dena, kamen, Egipatski muzej, Kairo

Sl. 92 – Crtež boga Aša s Peribsenova pečata, II. dinastija; vladavina Peribsena, glineni otisak

Sl. 93 – Crtež božice Bastet, II. dinastija; vladavina Peribsena, kamena posuda s imenom faraona Hetepsekhemuia

14. Popis tablica

Tablica 1 – Kronološka tablica preddinastijskog razdoblja

Tablica 2 – Popis vladara I. dinastije (o. 3000. – o. 2825. g. pr. Kr.)

Tablica 3 – Popis vladara II. dinastije (o. 2825. – o. 2675. g. pr. Kr.)

15. Summary

Based on the analysis of the most important decorative and symbolic motifs appearing during the Predynastic and Early Dynastic Periods, the thesis presents some of the most important developmental and iconographic aspects, as well as stylistic characteristics, of the earliest ancient Egyptian art. In order to better understand the whole body of the art of the later phases in Egyptian (art) history and, consequently, significant segments of Western art, certain knowledge of the art developed during the aforementioned periods is required. Therefore, to achieve an understanding of the various social, religious, geographical, climatic, chronological, and technological frames in which the earliest works of art in the Nile valley and its surroundings were made, a shorter overview of the Predynastic and Early Dynastic art production development is given at the beginning of the text. After that, the most relevant anthropomorphic, zoomorphic, vegetal, and other motifs are contextualized and analyzed in detail based on the most recent data available. The thesis aims to examine exactly which decorative and symbolic motifs appear in the above-mentioned periods, what objects and works of art are they present on, what is the meaning behind them, how they change over time, and whether they are present in later works of art. The studies of these motifs were undertaken in such a way as to provide the most satisfactory answers to the above-posed questions, while simultaneously examining the most representative individual works of art on which each of them appears.

Key words: ancient Egyptian art, Early Dynastic Period, iconography, motifs, Predynastic Period